श्रीः।

वेदान्तग्रन्थपञ्चकम्

नाम

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छं-
कराचार्यप्रणीताः

वाक्यसुधारसः, हस्तामलकः,
निर्वाणपंचकम् मनीषापञ्चकम्

इमे सटीकाः

श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिप्रणीता ब्रह्मविदा-
शीर्वादपद्धतिश्च

एतच्च

श्रीमत्परमहंसस्वामिनित्यानन्दसरस्वतीतः
संशोध्य

श्रीकृष्णदासात्मज, गंगाविष्णुखेमराजाभ्यां
स्वकीय श्रीवेङ्कटेशमुद्रायन्त्रे
अंकितम्
शके १८१३ संवत् १९४८ ।

श्रीः

अथ वाक्यसुधाप्रारम्भः ।

—::—

श्रीगणेशायनमः ॥ नमोरामायदेवायसच्चिदानंदमूर्तये ॥ कृष्णायगुरवेव्यासशंकराचार्यमूर्तये ॥ १ ॥ नामरूपात्मविश्वाख्यपंको यल्लग्नईक्ष्यते ॥ तद्वाक्यसुधयाप्लाव्यनिष्पंकंतत्त्वमीक्ष्यतां ॥ २ ॥ पदार्थबुद्धिर्वाक्यार्थज्ञानहेतुरितिस्थितेः ॥ आदौपदार्थबुद्ध्यर्थःपरिच्छेदःप्रवर्तते ॥ ३ ॥ वाक्यंतत्त्वमसीत्यादिप्रत्यग्ब्रह्मैकबोधकं ॥ त्वंपदार्थइहप्रत्यकूतत्पदार्थोमहेश्वरः ॥ ४ ॥

तत्रादौवाक्यसुधाख्यं प्रकरणमारभमाणोयंभगवान् भाष्यकारः त्वंपदार्थंव्युत्पादयाति । रूपंदृश्यमित्यादिभिः पंचभिः श्लोकैः । तत्राद्योयंवस्तुसंग्रहश्लोकः—

रूपंदृश्यंलोचनंदृक्तद्दृश्यंदृक्तुमानसं ॥
दृश्याधीवृत्तयःसाक्षीदृगेवनतुदृश्यते ॥ १ ॥

रूपंनीलपीतादियत्प्रसिद्धंतद्दृश्यंद्रष्टृवृत्तिव्याप्यमित्येतदवि
वादमित्यर्थः । कापुनःसादृग्ययारूपंव्याप्यतेइत्यपेक्षाया
माह ॥ लोचनंदृगिति ॥ यल्लोचनंनेत्रेंद्रियंसादृगित्येतद
पिप्रसिद्धमेवनेत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्रूपज्ञानस्ये
त्यर्थः । एतावतापुत्रआत्माजायात्मेत्यादितिप्राकृतात्मदृ
ष्टिर्बाह्यविषयाभिनिविष्टप्रच्याविता ।तेनैवदेहात्मबुद्धिरपि
व्युदस्ता । देहस्यापिबाह्यविषयवदिंद्रियग्राह्यत्वात् । इदा
नीमिंद्रियात्मदृष्टिंप्रसक्तांवारयति ॥ तद्दृश्यंद्रष्टृमानसमिति।
तल्लोचनंरूपापेक्षयादृगितियदुक्तंतदपिदृश्यमेवनदृक्। यतस्त
स्यापिमानसंमनोंतःकरणंसवृत्तिकंद्रष्टृतत्सद्भावसाधकंवर्त
ते।सतिमनसिव्याप्रियमाणेलोचनस्यसद्भावप्रवृत्त्यादेरवग
मादसतिचतस्मिन्सुषुप्त्यादावनवगमादित्यर्थः। तर्हिमनएव
प्रत्यगात्मेतिप्राप्तांदृष्टिंवारयति। दृश्याधीवृत्तयइत्युत्तरार्द्धे
न । प्रागुक्तमंतःकरणंतद्वृत्तयश्चधीवृत्तिशब्देनोच्यंते ।
ताश्चदृश्यविषयाएवतासांसाक्षीचिदात्मादृक्द्रष्टाप्रकाश-

१दूरीकृता २दूरीकृता

कः । ममनोन्यत्रगतमित्यनुभवादन्यत्रमनाअभूवंनादर्श मित्यादिश्रुतेश्च । सिद्धमनसोपिदृष्टत्वंतराधीनसिद्धिकत्वं तस्ययोद्रष्टासाक्षिसिदृगेव ।एवकारव्यावृत्तावाह । नतुदृश्यत इति । तस्यापिदृश्यत्वेनिरुपपत्तिकानवस्थाप्रसंगात् अंत तोगत्वास्वतःसिद्धवस्त्वनभ्युपगमेजगदांध्यप्रसंगाच्चस्व प्रकाशतयापरानपेक्षस्वरूपसिद्धिपर्यंतमेवदृग्दृश्यपरंपरान्वे षणमतोदृगेवसाक्षीसनान्यदृश्यइत्यर्थः। एतदुक्तंभवति। ये नविनायस्यद्रष्टृतानसंगच्छतेतदेवैकमभ्युष्णत्ववत्स्वरूपभू तप्रकाशेनरूपपर्यंतस्यसर्वस्यद्रष्टृनमनश्चक्षुषोः । तयोस्तुसा क्षिचैतन्यावेशादग्न्यावेशादिवोदकलोहादौदग्धृत्वंद्रष्टृत्वमु पचर्यते।तस्मात् मनआदिविषयपर्यंतंदृश्यमेवेतिनिश्चित्यते षुसर्वेषुद्रष्टृत्वेनानुगतं[1]दृश्याविलक्षणंचिदेकरसंप्रत्यंचमात्मा नमेषतेआत्मासर्वांतरइतिश्रुतिप्रकाशितंशुद्धमुद्धरेदिति १ संग्रहेणोक्तंविवृण्वन्यत् दृश्यानांपरस्परव्यभिचारात् व्यभि चारिणांचसर्वाधारदंडमालादिवत् क्वचित्कल्पितत्वानिय

[1] अनुस्यूतं ।

मात्द्रष्टृस्वरूपस्यसर्वदृश्येष्वन्वयाद्रज्जुखंडवत्तस्याकल्पित त्वस्यानेरित्यन्वयव्यतिरेकालोचनतयाद्रष्टुरद्वैतात्मनउप पादनप्रकारमाह—

नीलपीतस्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिभेदतः॥
नानाविधानिरूपाणिपश्यल्लोचनमेकधा॥२॥

आदिपदाद्वक्रवर्तुलत्वादिग्रहणं । एवंनानाविधानिपरस्परव्यभिचारीणिरूपाणिपश्यल्लोचनमेकधानव्यभिचारीत्यर्थः । नहिलोचनाद्बहिरुक्तरूपसत्त्वेप्रमाणमस्तिलोचनालोचनदशायामेवतत्प्रतीतेरेवान्यदाचतदप्रतीतेः । नचप्रत्यभिज्ञयाप्राक्सत्त्वग्रहस्तस्याअन्यथोपपत्तेः । तथाहियथाशुक्तौरजतमारोपितंरजतमिदमिहास्तीतिचिरमचिरंवानुभूयतद्बाधोदयात्प्रागेवविषयांतराण्यालोच्यपुनःतस्यामेवशुक्तौलोचनंप्रसारयन्नऽनिवृत्तचक्षुर्दोषस्तदिदंरजतरूपमितिप्रत्यभिजानातिकश्चित्पुमान्नहितत्रप्रत्यभिज्ञाप्रमाणतामश्नुते । आरोपितस्यप्रातीतिकशरीरत्वात् । एवमेवाधिष्ठानतत्वनामस्व

रूपत्वावधारणपर्यंतं[1]दृष्टविशेषस्यबाधित[2]त्वानवगमात्पूर्वदृष्ट
सदृश्यविषयभ्रांत्यंतरोदयेप्रत्यभिज्ञाभ्रमइति ॥ नचैवंस
तिबौद्धमतापत्तिर्दृश्यदर्शनयोः क्षणिकत्वानंगीकारान्नित्य
स्याखंडस्यैकस्यसर्वभ्रमाधिष्ठानस्यसदात्मनश्चिदेकरसस्या
भ्युपगमा[3]च्चेतिनकाचनास्मन्मतेदोषकल्पनेत्यत्रयुक्तिरनुसं
धेयेति ॥ २ ॥

बहुभ्योदृश्येभ्योद्रष्टृत्वेनोक्तस्यैकस्यलोचनस्यापिनांजसा[4]
द्रष्टृत्वंतस्याप्येकरूपत्वव्यभिचारादित्यतोलोचनमपिदृश्य
मेवतस्मात्तदपिस्वद्रष्टुर्मनसोबहिर्नास्तीतिव्युत्पादयति—

आंध्यमांद्यपटुत्वेषुनेत्रधर्मेष्वनेकधा ॥ संक
ल्पयन्मनःश्रोत्रत्वगादौयोज्यतामिति ॥ ३ ॥

यथाप्येकस्मिन्पुरुषएकमेवनेत्रंतथापितन्नैकरूपंतस्यांध्य
मांद्याद्यवस्थाभेदेनविकारित्वाद्विकारिणश्चस्वविकारद्र
ष्टृत्वायोगादन्यदृश्यत्वमवश्यमायातंमृत्पिंडादिवत्तस्या[5]पि
योद्रष्टातदन्वेषणायामंतःकरणंतद्द्रष्टृत्वेनान्वेतीत्याहसं

१ निश्चयपर्यंतं. २ कल्पित०. ३ अंगीकारात्. ४ साक्षात्.
५ लोचनस्य.

कल्पयन्मनइति। आंध्यमांद्यपटुत्वेषुनेत्रधर्मेषुसत्सु अंधोहंमं क्षोहंपटुनेत्रोहमितिचानेकधानेकप्रकारेणसंकल्पयत्सम्य कल्पयत्मनोंतःकरणंतस्यव्यभिचारिनेत्रावस्थास्वऽव्य भिचारितयाद्रष्टृत्वंसिद्धमितियाजानातिएकत्रानिर्णीतस्य शास्त्रार्थस्यपरत्रापीतिन्यायेनचक्षुष्युक्तंन्यायमितरेंद्रियेषु योजयेदित्याह । श्रोत्रत्वगादौयोज्यतामितिरूपेषूक्तो न्यायः शब्दस्पर्शादौयोज्यः चक्षुष्युक्तश्चश्रोत्रत्वगादा वित्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानींचक्षुरादिवत्मनसोप्यन्यदृश्यत्वंसाधयति—

कामःसंकल्पसंदेहौश्रद्धाश्रद्धेधृतीतरे॥ह्रीर्धी भीरित्येवमादीन्भासयत्येकधाचितिः ॥४॥

एवमादीनित्यादिपदात्क्रोधलोभमोहादयोगृह्यंतेएवमने कावस्थमनेकविधमंतःकरणंचितिर्भासयतिपश्यतिसात्वेक धाएकाविधैवनतस्याअवस्थांतरंवाधर्मांतरंवासंभाव्यतेतत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

मनआदिसर्वावस्थासाक्षिभूतायाश्चितेरविकारित्वंसाधयं स्तस्याएकरूपत्वंसर्वावभासकतयासर्वत्राव्यभिचारित्वेना द्वितीयत्वंचोपपादयति—

नोदेतिनास्तमेत्येषानवृद्धिंयातिनक्षयं॥स्वं यंतथाविधान्यानिभासयेत्साधनंविना॥५॥

एषाचितिः सर्वसाक्षिभूततयासर्वानुगतापिनोदेति नजायतेनास्तमेतिनविनश्यतिअभूतप्रादुर्भावोजन्मसतोऽस त्वप्राप्तिर्विनाशइत्येवंविधाद्यंताविकाररहितैषाचितिरि त्युक्तंभवति । मध्यमानपिवृद्ध्यादीन्विकारानाद्यं तविकारनिराकरणादर्थतोनिरस्ताअपिप्रतिपत्तिसौकर्याय मुखतः प्रतिषेधयतिनवृद्धिमित्यादिना । वृद्धिरुपचयः क्षयोऽपचयः सावयवंहिकुड्यादिअवयवोपचयाद्वर्द्धतेअप चयाच्चापक्षीयतेचितेस्तुनिरवयवत्वान्नतद्योगइत्यर्थः। वि परिणामस्यचावस्थांतरापत्तिरूपस्योक्तलक्षणवृद्धिक्षया भावात्तन्निरसनेनैवनिरासंसिद्धिः। अस्तितालक्षणस्यचावि

कारस्यकदाचित्कालावस्थितिरूपस्यजन्मविनाशासंभवा
देवासंभवउक्तोवेदितव्यः ॥ कुतएवमस्याःषड्भावविका
रराहित्यमित्यत्रहेतुमाह। स्वयमिति। तथाविधानिउक्तवि
कारवंतितानिचान्यानिचेतितथाभासयेत्प्रकाशयेत्।
त्किंभासनंभानोत्पादनंहंततर्हिविकारित्वमवस्थांतरयोगा
दित्यतआह ॥ साधनंविनेत्यर्थः ॥ तथाचाविकारितया
सर्वविकारावस्थासाक्षित्वादस्याश्चितेर्नविकारयोगशंकेति
तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

ननुतदेवंद्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकालोचनेनव्यभिचारि
भ्योदृश्येभ्योमिथ्याभूतेभ्योऽव्यभिचारिद्रष्टासत्यआ
त्माअद्वितीयःसिद्धः । सचनिर्विकारएवसःसर्वावभा
सकइत्युक्तंतन्नोपपद्यतेअवस्थात्रयवत्तयात्मनोनुभवादि
त्याशंक्यमैवंअवस्थात्रययोगितयावभासस्यसाभासबुद्ध्य
ध्यासनिबंधनत्वादध्यस्तस्यचामिथ्यात्वादित्यभिप्रेत्यसा
क्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामसंगकूटस्थात्मतामात्मनः प्र
तिपादयति । चिच्छायावेशतइत्यादिभिःसप्तश्लोकैः—

चिच्छायावेशतोबुद्धौभानंधीस्तुद्विधास्थिता॥
एकाहंकृतिरन्यास्यादंतःकरणरूपिणी ॥ ६ ॥

चिन्निर्विकल्पकंसर्वावभासकंज्ञानंप्रत्यगात्मस्वरूपंतस्य छाया आभासस्तस्यबुद्धावंतःकरणेआवेशःप्रवेशस्तस्मादावेशतोभानंविशेषतोभासनमात्मनोभवतीतिशेषः। एतदुक्तंभवति । चिदात्मास्वरूपप्रकाशतयास्वयंसदाभासमानोपिस्वतोनिर्विशेषत्वाद्विशेषतोनावभासते । तस्मिन्पुनरध्यस्तमनाद्यनिर्वचनीयमज्ञानंयदाकर्मोद्भूतंवासनाविशेषंसदंतःकरणाकारंजायतेतदात[1]स्मिन्नवभासकतयानुगतश्चिदात्मातप्तायःपिंडवदेवाग्निरयःपिंडाकृतिर्बुद्ध्याकारेव भासते॥तत्रबुद्ध्याविशेषेणगृह्यमाणमात्मचैतन्यमाभासच्छायेतिचोच्यते । तदाबुद्ध्यात्मनोरेकत्वावभासात्तेनविशेषेणसविशेषमात्माभाति। एतदुच्यते । चिच्छायावेशतोभानमिति । यस्यांबुद्धावेवंभानमात्मनः साधीस्तुबुद्धिस्तुद्विधाद्विप्रकारेणस्थिता एकाहंकृतिरूपेण अहंकृतिरस्या

१ अंतःकरणे.

एकाविधेत्यर्थः । अन्याविधाअंतःकरणरूपिणीस्यात्म नोरूपिणीभवतीत्यर्थः मनःसंकल्पविकल्पात्मकंवासना स्थानं चिदात्मनिकर्तृकरणभावमापन्नासतीबुद्धिर्विशेषव्य वहारप्रवर्तिकाभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्रचिज्जडयोर्बुद्ध्यात्मनोस्तादात्म्याध्यासमुक्तंदृष्टांते नस्पष्टयति—

छायाहंकारयोरैक्यंतप्तायःपिंडवन्मतं॥ त

दहंकारतादात्म्याद्देहश्चेतनतामियात्॥ ७॥

पूर्वार्द्धमुक्तार्थं अयसोग्निव्याप्तत्वेनाग्नित्वापत्तिवदहंकार स्यात्मचैतन्यव्याप्तत्वेनास्मदर्थत्वंमतमित्यभिप्रायः एता वतालिंगशरीराध्यासआत्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वव्यवहारप्रवृ त्तिहेतुर्दर्शितः इदानीमुक्तोपाधिंपुरस्कृत्यस्थूलशरीराध्या समात्मनोदर्शयतितदहंकारेत्युत्तरार्द्धेन देहोप्यऽस्मदर्थत्वो ल्लेखयोग्यः संवृत्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीमुक्ताहंकारतादात्म्यंविषयभेदेनविभज्यव्युत्प दयति—

अहंकारस्यतादात्म्यंचिच्छायादेहसाक्षिभिः॥
सहजंकर्मजंभ्रांतिजन्यंचत्रिविधंक्रमात्॥८॥

अहंकारस्यचिच्छायया।चिदाभासेनयत्तादात्म्यंतत्सहजं उत्पत्तिविशिष्टं चिच्छायायास्ततयैवाहंकारस्योत्पत्तेरित्यर्थः । देहेनसहाहंकारस्यतादात्म्यंकर्मजंप्राचीनधर्माधर्मजन्यंदेहयोगस्यतदधीनत्वादित्यर्थः । साक्षिणातुतादात्म्यंभ्रांतिजन्यंभ्रममात्रसिद्धमितिक्रमादहंकारस्यतादात्म्यंत्रिविधंभवतीत्यर्थः । तथाचानुभवोहंजानामिअहंमनुष्यअहमास्मिभवामीतिचक्रमेणानुसंधेयः ॥ ८ ॥

इदानीमुक्ताहंकारतादात्म्यावभासानांक्रमेणनिवृत्तिहेतून्व्युत्पादयति—

संबंधिनोःसतोर्न्नास्तिनिवृत्तिः सहजस्यतु॥
कर्मक्षयात्प्रबोधाच्चनिवर्तेतेक्रमादुभे ॥९॥

संबंधिनोरहंकारचिच्छाययोः सतोर्विद्यमानदशायांतयोदात्म्यनिवृत्तिर्न्नास्त्येवतुशब्दोऽवधारणार्थः । अहंका

रोदयात्सिद्धस्याभासस्याहंकारनिवृत्त्यैवानिवृत्तेः यथाश रावोदकनिमित्तोदयस्यसवितृप्रतिबिंबस्यशरावोदकनिवृ त्त्यानिवृत्तिस्तद्वदित्यर्थः । देहाहंकारतादात्म्यंकर्मक्षयाद्दे हारंभकस्यकर्मणःक्षयाद्देहपातान्निवर्ततेसाक्ष्यतादात्म्यंयु गपदेवनिवर्त्ततइति ॥ ९ ॥

एवमात्माहंकाराध्यासभेदांस्तन्निवृत्तिहेतूंश्चव्युत्पाद्याधुनाहं काराध्यासकृतएवात्मन्यवस्थात्रयावभासःसंसारित्वंचेति व्युत्पादयितुमुपक्रमते अहंकारलयइत्यादिभिस्त्रिभिः—

अहंकारलयेसुप्तौभवेद्देहोप्यचेतनः॥ अहं
कृतिविकारोत्थःस्वप्नःसर्वस्तुजागरः॥१०॥

सुप्तौसुप्त्यवस्थायामहंकारलयेहंकारेकारणैकतांप्राप्तेस तिदेहोपिस्थूलोचेतनःचेतनावियुक्तोभवेत् अपिशब्दोबाह्य घटादिदृष्टांतार्थःयथासदैवघटादयोऽचेतनाएवतथादेहोप्य चेतनएवसदाचैतन्यव्यभिचारित्वात् । चिच्छायाग्रस्ता हंकारव्याप्तिकृतंदेहेचैतन्यंतद्वियोगेवियुज्यते ॥ तदा

सुषुप्त:पुरुषोभवतीत्यर्थः । अहंकारलयोपाधिकमात्मनिसु
षुप्त्यावस्थायोगमुक्ताहंकारास्थित्याधिकमेवात्मनोऽवस्थां
तरमपिनस्वतइत्याहाहंकृतिविकारोत्थइति ॥ १० ॥

कथंसर्वःस्वप्नोजागरश्चसर्वोहंकारविकारोत्थइत्यपेक्षाया
माह:--

अंतःकरणवृत्तिस्तुचितिच्छायैक्यमागता॥
वासनाःकल्पयत्येवबोधेऽक्षैर्विषयान्नहि ११

चितिच्छायैक्यमागतांतःकरणवृत्तिरेषास्वप्नेवासनाःकल्प
यतिसंचिनोति।यतएवैषाबोधेप्रबोधेऽक्षैरिंद्रियैर्बहिर्विषयान्
कल्पयतीतियोजना।एतदुक्तंभवति।बाह्यार्थविषयानुभवज
निताःसंस्काराःस्वप्नहेतवइतिस्थितिस्तत्रबाह्यार्थानुभवआ
गंतुकःप्रतिविषयंनात्मनोधर्मस्तस्यकूटस्थत्वात् नापिदेहेंद्रि
यमनसांअचेतनत्वनिश्चयात्तेषांअचेतनत्वंचक्रियावत्त्वात्
किंतुदेहेंद्रियमनआत्मनांमिथःसंबंधेसतिजायतेसजायमा
नोविषयानुभवःकस्यधर्मइतिनज्ञायते । नचवाच्यंमिलिते
ष्वेवप्रदर्शनादेषामेवायंधर्मइतिसंघातचेतनावादस्यशास्त्र

द्भिःनिरस्तत्वात् नतुदेहस्यरूपादिमत्त्वेनघटादिवदचेतन
त्वनिश्चयादिंद्रियाणांचभौतिकविषयकत्वेनभौतिकत्वाव
गमात्करणत्वेनकुठारादिवच्चैतन्याविषयित्वनिराक्षेपपत्ते
र्मनसश्चधर्मिग्राहकप्रमाणेनकरणत्वसिद्धौतस्यापींद्रियवद
चेतनत्वनिश्चयात्पारिशेषादात्मनएवधर्मोविषयानुभवइति
चेत्मैवं तस्यनिर्गुणत्वश्रुतिविरोधेनपरिशेषाऽसिद्धेः अर्थ
प्रकाशोबुद्धिरितिप्रकाशगुणत्वाभिमतस्यज्ञानस्यप्रदीपप्र
काशवत् स्वाश्रयद्रव्यजन्मातिरेकेणाजन्मानुपपत्तिरि
तियुक्तिविरोधाच्चपरिशेषाऽसिद्धेः। तस्माद्विषयानुभवोवि
भ्रमएव सचसत्यानृतोमिथुनीभावलक्षणंसत्यंचचिदात्मात
त्सत्यंसआत्मेतिश्रुतेः अनृतंतुमनआदिविकारगणोवाचारं
भणांविकारोनामधेयमितिश्रुतेः । तथाचचिदात्मन्यध्या
सनिष्पन्नाहंकारस्यचैतन्यच्छायाव्याप्ततयासाभासस्य
विषयपर्यंतंजलूकावद्दीर्घीभावलक्षणायावृत्तिःसाविषया
नुभवइत्यागतंतादृश्याश्चवृत्तेराश्रयोहंकाराभेदेनावभास
मानश्चिदात्माप्रमातत्वमनुभवन् जागरणावस्थावाविनभ

वतिएवमहंकारविकाररूपोविषयानुभवः स्वाश्रयेसाभास हंकारएववासनारूपेणविलीयते एवंसर्वजाग्रद्वासनाश्रयमं तःकरणंचित्तादिदोषोत्पन्नमदृष्टादिनासमुद्बुद्धवासनासुस्व यमेवग्राह्यग्राहकरूपेणविवर्त्तमानंभवति यदातदातदधिष्ठा नतयातदनुगतश्चिदात्मास्वमावस्थावानिवभवति । अतोहं कारोपाधिनिबंधनमात्मनोवस्थात्रयंनस्वतइतिशुद्धएवात्मा सदेतिसर्वंसुस्थमिति॥ ११॥

उपसंहरतिः—

मनोहंकृत्युपादानंलिंगमेकंजडात्मकं॥ अव
स्थात्रयमन्वेतिजायतेम्रियतेऽपिवा॥ १२॥

मनोहंकृतिभ्यामुपादीयतेइतिमनोहकृंत्युपादानंमनसावास नाश्रयेणास्मीतिसंकल्पाहंकारेणचिदात्मभावमापन्नेनाभि मन्यमानंलिंगंतच्चसमष्टिहिरण्यगर्भात्मनाएकंआविद्यकंभू तसूक्ष्मविकारत्वात्‌जडात्मकंभौतिकमेवतच्चाहंकारिक मित्यर्थः । एवंविधंयत्‌लिंगंलिंगशरीरंतदवस्थात्रयमन्वे तिअनुवर्त्ततेइति।जाग्रत्स्वमयोःकथमनुवर्ततेतदाह ।जाय

तेम्रियतेपिवाऽङ्कवाभिभवरूपेणान्वेति । यतोजायतेम्रियतेचसुप्तावित्यर्थः । वाशब्दाच्चतुर्थीवाकदाचित्मूर्च्छाख्यावस्थामन्वेतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवंत्वंपदार्थःसर्वावस्थासाक्षित्वादवस्थातदाश्रयसंघातविलक्षणोऽविकारीकूटस्थोनित्यः प्रत्यगात्मेतिनिर्द्धारितः। इदानींतत्पदार्थंशोधयितुमुपक्रमते:—

शक्तिद्वयंहिमायायाविक्षेपावृतिरूपकं।विक्षेपशक्तिर्लिंगादिब्रह्मांडांतंजगत्सृजेत्॥ १३॥

अयमर्थः अस्तितावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धंभूतभौतिकंजगन्नामकार्यंतच्चकारणमंतरेणनसंभवतिकारणंचोपादानंनिमित्तंचेतिद्विविधंतदुभयंश्रुतितोयुक्तितश्चविचार्यमाणंनपरमार्थंकिंतुमायामयं यतोमायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिपरमेश्वराधिष्ठितांमायांप्रकृतिशब्देननिर्दिशंतीश्रुतिर्जगदुपादानंमायाऽपरपर्यायमनाद्यज्ञानमाह।तत्रैवोपक्रमेकिंकारणंब्रह्मेतिब्रह्मणोजगत्कारणत्वंकिमुपादायेतिविमृश्यकालस्वभावादिकारणतांमध्येप्रक्षिप्यतदासात्वमात्म

प्यनीशःसुखदुःखहेतोरित्यंतेनावधार्यते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यात्मशक्तिजाभास मायामेवजगत्कारणंनिर्धारयतिअंतेचनतस्यकार्यंकरणंच विद्यतेपरास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रि याचेतितामेवमायामीश्वरशक्तिंब्रह्मणःसर्वकारणत्वनिर्वो ढीद्रढयति।तथातद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तमआसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतंअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्येवम न्येपिश्रुतिवादाः मयाध्यक्षेणप्रकृतिः सूयतेसचराचरमि त्यादिस्मृतिवादाश्चात्रानुसंधेयाः युक्तितोपिमायामयमे वजगत् । यतः संघातारंभपरिणामपक्षानयुक्तिसहाः तथाहिसंघातवादिभिःसर्वभावानांक्षणिकत्वांगीकारात् क्षणिकानांचसहकारिसापेक्षतयातन्निरपेक्षतयावाका रणत्वानुपपत्तेःसहकारिप्रतीक्षयाभावस्थितौक्षणिकत्वा भ्युपगमहानात्तदनपेक्ष्यजनकतायांसदाकार्योत्पादनप्रसं गात् नचपूर्वक्षणस्योपादानतयाकारणंतदनन्वितत्वाद न्वयेवाक्षणिकत्वक्षतेः नापिनिमित्ततयाक्षणिकयोरुपका

योपकारकभावानिरूपणात् तस्मान्नसंघातवादोयुक्तिस
हः तथारंभवादोपिअण्वोर्न्निरवयवत्वस्वीकारान्निरवयव
योश्वसंयोगायोगात्संयोगेयोगेवोपचयाभावादनुपचितस्यो
पादानकारणत्वायोगादश्लिष्टएवपरिणामवादोपिनयुक्ति
सहः भवस्यपूर्वरूपस्थितेनष्टेनारूपांतरोदयासंभावाद्गु
णत्रयात्मकस्यप्रधानस्यसाम्यावस्थायांस्थितायांनमहदा
कारताविरोधात् तस्यांचनष्टायांप्रधानरूपकारणनाशान्नि
राश्रयोमहान्कथमुद्भवेत् । तदपिगुणत्रयस्यसत्त्वान्नोक्त
दोषप्रसंगइतिचेत् तत्रेदंवक्तव्यं तदाकिंगुणाअविकृताव
र्तंतेविकृतावेति । आद्येनतेमहतउपादानंभवेयुः स्वरूपाव
स्थाप्रच्युत्यभावात् द्वितीयेगुणावस्थानाशेनिरुपादान
स्यमहतोनोत्पादः एवमत्रोत्तरोत्तरंपूर्वपूर्वस्यनाशेस्थितौवा
नोत्पत्तुमर्हतीतिमहतोहंकारोहंकारात्पंचतन्मात्राणितेभ्यः
पंचमहाभूतानीत्यादिप्रक्रियानचातुरीधत्तइति। किंचनका
रणमविकृत्यकार्यस्योत्पादोदृष्टोविक्रियमाणंवानित्यमेवे
तिशून्यावशेषंजगदापद्येतेत्यास्तांविस्तारः । तथासृज्यम

पिविचार्यमाणंनसत्तस्यासिद्धस्यानिष्पादविरोधात् । नाप्यस त्तस्यनिष्पादासंभावात् । नहिलोहकारस्यकूटःसमुत्पाद्य तेत्यंतासद्वाखपुष्पमितिपरिशेषान्मायात्मकंकारणंमाया मयंचकार्यमितितदेतदाह शक्तिद्वयंहीति मायायाःसाभा सायाःशक्तिद्वयंहिप्रसिद्धंसर्वजनेषुकिंतत् । विक्षेपरूपैका शक्तिरावृतिरपरानाहंब्रह्ममनुष्योहमितिसर्वेषामनुभवइ त्यर्थः । तत्रविक्षेपशक्तिद्वारकंमायाकार्यमाहविक्षेपेति लिंगसूक्ष्मशरीरंसप्तदशात्मकंतदादौप्रथमंयस्यब्रह्मांडंस्थू लशरीरंसमष्टिरूपमंतेयस्यताल्लिंगादिब्रह्मांडांतंजगत्सृजेद्विक्षे पशक्तिस्तत्प्रधानमज्ञानामित्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः आकाकाद्याविक्षिपति(?)संस्फुरदात्मरूपंजीवेश्वरत्वजगदा कृतिभिर्मृषैव । अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगादात्मत्वमा त्रविषयाश्रयताबलेनेति ॥ १३ ॥

यतोमायामयेसृष्टेरतोरज्जुवदधिष्ठानतयाविवर्तमानंमाया सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुगतमात्रेणकूटस्थमपिब्रह्मकारणमित्यु च्यतेनपरमार्थतइत्येतदाह—

सृष्टिर्नामब्रह्मरूपेसच्चिदानंदवस्तुनि ।
अंबुफेनादिवत्सर्वंनामरूपप्रसारणं॥१४॥

ब्रह्मरूपेअव्यावृत्तेऽनुगतेपूर्णाचित्स्वरूपेसृष्टिर्नामरूपप्रसारणमित्यन्वयः नामवाचकःशब्दोरूपंवाच्याकारःवाच्यवाचकाकारस्यप्रसारणंप्रकटीकरणंपूर्वपूर्वभ्रांतिवासनया तथोल्लेखइत्यर्थः। तदेतज्जगदधिष्ठानभूतब्रह्मान्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयमेवनपरमार्थमित्यत्रदृष्टांतमाहअंबुफेनादिवत्सर्वमिति। सर्वमेतदंबुनिफेनादिवत् द्रष्टव्यंनह्यंबुनिदृश्यमानफेनाद्यंबुनोभिन्नंतेनविनानिरूप्यमाणस्यस्वरूपस्याभावात् पार्थिवाग्न्युपशामकत्वाच्च।नाप्यभिन्नमंबुनःपृथगुपलंभादद्रव्यात्मकत्वाच्च।नापिभिन्नाभिन्नंविरोधात्। एवंजगदपिनचिदात्मनोभिन्नंचिद्रूपाद्बहिःस्वातंत्र्येणानिरूपणात्।नाप्यभिन्नंपृथगुपलंभादेवइंद्रियगोचरत्वाज्जडत्वात्स्थूलत्वादनेकप्रकारत्वाच्चेति। सच्चिदानंदवस्तुनीति ब्रह्मणोविशेषणंतस्यस्वरूपनिर्देशपरंसदितिसदैकरूपत्वमागमापायिप्रपंचवैलक्षण्यमुच्यते ॥ चिदितिसनातनाप्लुतप्रका

शात्मकत्वोक्त्याजडप्रपंचवैलक्षण्यमीर्यते आनंदमिति ॥ परमानंदरूपत्वकथनेनपरमपुरुषार्थरूपत्वद्योतनात्तुच्छदुःखाकारप्रपंचविलक्षणतोक्तावस्तुशब्दोबाधाभावंलक्षयति । तेनदृष्टनष्टस्वरूपतयास्वप्नतुल्यजगद्वैलक्षण्यमुक्तं तथाचकार्यकारणरूपेणवाच्यवाचकरूपेणोपकार्योपकारकरूपेणविभाव्यमानप्रपंचविलक्षणस्यब्रह्मणः सृष्टत्वादिमायामयमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवंमायाविक्षेपशक्तिनिबंधनंप्रपंचविभ्रममुपपाद्यावरणशक्तिप्रयुक्तंब्रह्मस्वरूपाविवेकलक्षणंसंसारित्वमात्मनोदर्शयति—

अंतर्दृग्दृश्ययोर्भेदंबहिश्चब्रह्मसर्गयोः॥आवृ
णोत्यपराशक्तिःसासंसारस्यकारणं॥ १५॥

अंतःप्रतीचिअहमित्यस्मिन्नवभासेयाशक्तिर्दृश आत्मनोदृश्याद्भेदंवैलक्षण्यंदृश्यस्यवादृग्विलक्षणत्वमावृणोतितथाबहिश्चपरांचिविषयेब्रह्मणःपरिपूर्णस्यसृज्यत इतिसर्गप्रपंचस्यमिथोभेदंविलक्षणस्वभावंसत्यज्ञानानं

दैकरसस्यसमात्मत्वंतद्विपरीतरूपत्वं वावृणोतिसापराविक्षेपरूपायाअन्यासंसारस्यप्रसिद्धस्यकारणस्वरूपास्फुरणाद्विपरीतरूपतामात्मनोमन्यमानः स्वप्नइवसंसरतिलोकइति प्रसिद्धत्वान्नात्रयुक्तानुसंधानेन कार्यमित्यभिप्रायः १५

सासंसारस्यकारणमित्युक्तंतत्रतयाशक्त्याकः संसरतीत्यपेक्षायांसंसारिस्वरूपंविविच्यदर्शयन्संसारस्यमायामयत्वमाह--

साक्षिणःपुरतोभातिलिंगदेहेनसंयुतः॥चितिच्छायासमावेशाज्जीवःस्याद्व्यावहारिकः १६॥

साक्षिणः सर्वांतरस्यप्रत्यगात्मनःपुरतोऽग्रेऽभ्यवधानेनयल्लिंगमहंकारप्रधानंप्राणांतःकरणलक्षणंदेहेनस्थूलेनसंयुतंभातितल्लिंगंचितिच्छायासमावेशाच्चैतन्याभासव्याप्तत्वाद्व्यावहारिकोव्यवहारसिद्धोजीवः स्यात्कर्ताभोक्ताहंमनुष्यःकाणोबधिरइत्येवंव्यवहर्ताभवतीत्यर्थः १६॥

दृश्यस्यदृगात्मन्यध्यासनिबंधनंजीवत्वंव्यवहाराश्रयमु

क्त्वाबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यशंकानिवृत्तयेचिदात्मनोऽना त्मन्यध्यासनिबंधनंजीवत्वमाह—

अस्यजीवत्वमारोपात्साक्षिण्यपिचभासते ॥
आवृतौतुविनष्टायांभेदजातंप्रयातितत् १७॥

अस्यपूर्वोक्तलिंगस्यजीवत्वमारोपादध्यासात् । साक्षिण्यपिप्रत्यक्चिदात्मन्यपिचभासतेतथाचसंघातविलक्षणःसाक्ष्यपिसंघाततादात्म्याध्यासात्संसार्येवभासते नपरमार्थतःकोपिसंसारीजीवोऽस्तीत्यभिप्रायः आत्माज्ञाननिबंधनमात्मनोबंधनमित्यत्रान्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह । आवृताविति । आत्मतत्त्वावृतौअज्ञानरूपायांविनष्टायांतुतद्भेदजातंपूर्वोक्तलिंगंजीवःसाक्षीत्येवंलक्षणविशेषजातंप्रयातिप्रकर्षेणगच्छतिबाधितंभवतीत्यर्थः॥ १७ ॥

तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामावरणशक्तिप्रधानाज्ञाननिबंधनमात्मनः संसारित्वमुक्त्वाविक्षेपशक्तिप्रधानाज्ञाननिबंधनमेवब्रह्मणः सप्रपंचत्वमित्येतत्प्रपंचयाति—

सर्गस्यब्रह्मणस्तद्वत् भेदमावृत्यतिष्ठति ॥ याशक्तिस्तद्वशाब्रह्माविकृतत्वेनभासते ॥ १८ ॥

यथादृश्यस्यप्रत्यगदृश्येविवेकाच्छादिकाआवरणशक्तिस्तद्वद्याशक्तिः विक्षेपात्मिकाब्रह्मणः परमात्मनः सकाशात्सर्गस्यसृज्यप्रपंचस्यभेदंब्रह्मासंसर्गित्वलक्षणं विशेषमावृत्यतिष्ठतितद्वशात्तन्महिम्नाब्रह्माविकृतत्वेनसप्रपंचत्वेनभासते ॥ जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकारणंब्रह्म सर्वकर्मासर्वकामइत्यादौसप्रपंचमिवप्रतीयतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह—

अत्राप्यावृतिनाशेनविभाति ब्रह्मसर्गयोः॥भेदस्तत्राविकारः स्यात्सर्गेनब्रह्मणिकचित्॥ १९ ॥

अत्रापिब्रह्मण्यावृतिनाशेआवरणरूपाविद्याविनाशे सतिब्रह्मसर्गयोः ब्रह्मप्रपंचयोर्भेदोविशेषोनविभातिइदं ब्र

ह्मकारणमिदंजगत्कार्यमितियोविशेषःस्थितः सोविद्यावि
क्षेपरूपत्वादविद्यायांनिवृत्तायांनिवृत्तः पुनर्न्नाभासतेइत्य
र्थः । यतएवमविद्यामायादिशब्दवाच्याज्ञानकल्पितोवि
कारोऽतः कारणात्सर्गेसर्गनिमित्तेक्वचित्कदाचिदपिब्रह्मणि
नविकारःस्यान्नभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतावताग्रंथसंदर्भेणसदैवासंगकूटस्थएवात्मासाक्षीत्वं
पदार्थः तथासदैवनिष्प्रपंचकूटस्थमेवब्रह्मतत्पदार्थः उ
भयत्रभासमानोविशेषगुणोमायामयत्वात्कालत्रयेपिनपर
मार्थ इतिनतत्कृतोविशेषः कोप्यात्मवस्तुनिसंभाव्यतेइति
शोधितौतत्त्वंपदार्थौ।इदानींतयोरेकत्ववाक्यार्थंकथयितुंत
त्त्वंपदयोर्वाच्यार्थंलक्ष्यार्थंचक्रमेणश्लोकद्वयेनोपदिशति--

अस्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यं
शपंचकं ॥ आद्यंत्रयंब्रह्मरूपं
जगद्रूपंततोद्वयं ॥ २० ॥

यथावाह्येकस्मिन्देहेतद्वद्वाह्येघटेचअस्तीतिसत्तोल्लि
ख्यतेभातीतिस्फुरताप्रियमित्युनुकूलवेदनीयतयासुखात्म

ता तथारूपमाकारविशेषः करचरणादिव्यूहलक्षणंपृथुबु
ध्नोदराकारलक्षणंच नामशरीरंघटइतिचेत्येवंपंचकंयदस्ति
तत्राद्यंत्रयंसत्तास्फुरताभातिचेतिब्रह्मरूपंप्रत्यग्ब्रह्मणः स्व
रूपंपरमार्थततः पुरस्ताद्यदुक्तंद्वयंनामरूपंचेतितज्जगद्रूपंमा
यामयमनृतंवाचारंभणत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ एतेनसर्वए
वबाह्याभ्यंतराभावाव्याख्याताः ॥ तथाचैतन्यंचैकमवि
विक्तंसत्तत्त्वंपदयोर्वाच्यंभवतीतिसिद्धं ॥ २० ॥

इदानींपदयोर्लक्ष्यार्थंवाच्यार्थैकदेशमुद्धृत्योपदिशति—

खवाय्वग्निजलोर्वीषुदेवतिर्य
ङ्नरादिषु ॥ अभिन्नात्सच्चिदा
नंदाद्भिद्येतेरूपनामनी ॥ २१ ॥

खादिषुपंचसुआधिभूतेषुदेवतिर्यगादिभेदभिन्नेष्वध्यात्मेषु
चअभिन्नादव्यावृतात्सच्चिदानंदादधिष्ठानरूपात्साक्षिणःरू
पनामनीप्रतिविषयंभिद्येतेतथाचसर्वपदार्थेष्वनुस्यूतंसच्चिदा
नंदात्मकंवस्तुतत्त्वंपदयोर्लक्ष्यमित्यर्थः । ननुकथंजगतोवि
भाव्यमानानांसत्तास्फूर्तानन्दानांप्रत्यग्ब्रह्मरूपत्वमिदमिति

पराग्रूपेणैवप्रतीयमानत्वादितिचेत् । उच्यते। विचार्यमा णेषुविषयेषुसत्तादेरसंभवएव । तथाहिसदिदमितिपराग्रूप मुल्लिख्यतेतत्रास्तीदमितियद्गृह्यतेतदेवसमयांतरेऽसत्बुद्धि गम्यंदृश्यतेनास्तीदमिहेतितथाचास्तित्वनास्तित्वयोरेकत्र विरोधान्नसत्त्वमसत्त्वंवाविषयस्यनिश्चेतुंशक्यतेकालभेदे नोभयधर्मोपपत्तेर्नदोषइतिचेत् तर्हिशुक्तिरजतस्यापिसत्त्वा सत्त्वेपरमार्थेस्यातामितिनभ्रांतिबाधव्यवहारःक्वापीतिप्रस ज्येत तस्माद्विशेषेषुव्यभिचरत्सुयदिदमितिसर्वाव्यभिचार तयासर्वत्रावभासते तदेवैकंसत्तस्यनक्वापिनकदापिव्यभि चारइतितत्सत्यं विषयास्तुव्यभिचरंतोमिथ्येतिसिद्धं तत्स त्यंतद्ब्रह्मतत्परंसआत्मेतिश्रुतेः । तस्येदमितिपराग्रूपेणो ल्लेखस्तुपरागध्यस्तविषयोपरागनिबंधनोविभ्रमोहंकारादि देहांतेष्वहमितिप्रत्ययोपिप्रत्यक्त्वाध्यासापेक्ष्यइतिसर्वम नवद्यं एवंघटःस्फुरतिपटःस्फुरतिघटइष्टः पट इष्टः इत्यत्रा पिघटपटादीनांमिथोव्यभिचारेपिस्फुरत्त्वस्येष्टस्यचस्वतो विशेषानिरूपणात्व्यभिचरत्सुविशेषेष्वव्यभिचरतःस्फु

रत्वेष्टत्वयोः सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्वभावाव्यभिचाराद्यु
क्ताब्रह्मात्मरूपता अतएव श्रुतिः ज्ञानंब्रह्म आनंदोब्रह्मविज्ञा
नमानंदंब्रह्मेति एतेनानंदमपिब्रह्मणोदेशकालवस्तुपरिच्छे
दराहित्यमुक्तमेवभवतिदेशकालयोरपिजडत्वेनपराग्वस्तु
वदध्यस्तत्वेनमिथ्यात्वादिति । तस्मान्नामरूपयोर्व्यभि
चारिणोर्व्युदासेनसत्तास्फुरणानंदभागौब्रह्मात्मपदाभ्यांल
क्षयित्वाहंब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थोनुसंधेयः तत्रापिसत्तारूपेण
परागर्थव्यावृत्तंब्रह्मतत्पदेनलक्षणीयंस्फुरणपरप्रेमास्पदत्वे
नदेहाद्यहंकारप्रत्यगर्थव्यावृत्तंआत्मात्वं।दार्थोलक्षणीयः
अनयोश्चलक्षणयापदात्स्फुरणदशायांव्यावर्त्यभेदाद्भेदे
भासमानेपिनस्वरूपभेदोस्तिस्फुरणत्वराहित्यत्वेसत्ताया
जडत्वापत्तेः सत्ताव्यावृत्तस्यचस्फुरणस्यासत्त्वप्रसंगात्स
त्तास्फुरताविरहिणश्चानंदस्यादर्शनादसंभवाच्चेत्येवमखंड
वाक्यार्थप्रतिपत्तिसिद्धिरिति ॥ २१ ॥

एवंविज्ञातवाक्यार्थस्यदृढतरवाक्यार्थरूपाखंडब्रह्मा
त्मसाक्षात्कारोदयेसाधनविशेषमुपदिशति—

उपेक्ष्यनामरूपेद्वेसच्चिदानं
दवस्तुनि ॥ समाधिंसर्वदाकु
र्याद्धृदयेवाथवाबहिः ॥ २२ ॥

सपूर्वोक्तप्रकारेणवाच्यांशभूतेनामरूपेद्वेअप्युपेक्षावस्तु तयाबाधित्वासच्चिदानंदवस्तुनिलक्ष्येखंडार्थेएकरसेसर्वदा समाधिंकुर्यात्समाधिर्नामचित्तस्याखण्डात्माद्वयब्रह्मताव न्मात्रेणस्थिरीभावः तंकुर्यादित्यर्थः। कुत्रस्थानेसमाधिःक र्त्तव्यइत्यपेक्षायांकर्तुर्बुद्धिसामर्थ्यतारतम्येनस्थानभेदमा ह॥ हृदयेवाथवाबहिरिति ॥ २२ ॥

तत्रांतर्बहिश्चब्रह्मणिकर्त्तव्यसमाधिंद्वेधाविभज्यव्युत्पाद यतिसप्तभिःश्लोकैःतत्रचतुर्भिर्हृदयालंबनसमाधिभेदानाह

सविकल्पोऽविकल्पश्चसमा
धिर्द्विविधोहृदि ॥ दृश्यशब्दा
नुवेधेनसविकल्पःपुनर्द्विधा ॥ २३ ॥

ज्ञातृज्ञानज्ञेयविकल्पानांसम्यग्विलयानपेक्षतयाऽख ण्डसच्चिदानंदात्मनिचित्तसमाधानंसविकल्पकसमाधिः

उक्तविकल्पानांसम्यग्लयापेक्षयायथोक्तात्मनिचित्तसमाधानंसविकल्पोनिर्विकल्पकसमाधिरिति । हृदिद्विविधसमाधिरित्यर्थः प्रथमंपुनर्द्वेधाविभज्यतेदृश्येति ॥ दृश्यानुवेधेनप्रकारेणशब्दानुवेधेनचप्रकारेणसविकल्पकः समाधिः पुनर्द्विधेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्राद्यंव्युत्पादयति—

कामाद्याश्चित्तगादृश्यास्तत्साक्षित्वेनचेतनां॥ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोयंसमाधिःसविकल्पकः ॥ २४ ॥

कामाद्याश्चित्तस्यैववृत्तयःदृश्याश्चित्तवदाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्साचित्तावस्थायामेवविभाव्यमानत्वात्सुषुप्तावभावाच्चित्तवत्सदादृश्यत्वाद्वाचित्तधर्मानात्मनोधर्मायतोऽतस्तत्साक्षित्वेनाविभज्यावभासमानांचेतनांस्वप्रकाशचिदात्मस्वभावभूतांध्यायेदालोच्यतदेकमनस्तयावस्थानंध्यानंतत्कुर्यात् ॥ यदेवंविधंध्यानमयंदृश्यानुविद्धोनामसविकल्पकः समाधिरुच्यतइतियोजना ॥ २४ ॥

एवंस्थूलसाविकल्पकसमाधिमभिधायसूक्ष्मंसाविकल्पकंद्वितीयंसमाधिमाह--

असंगःसच्चिदानंदस्वप्रभोद्वै
तवर्जितः॥ अस्मीतिशब्दविद्धो
यंसाविकल्पःसमाहितः॥ २५॥

असंगः कामादिवृत्तिमच्चित्तसंगरहितः सच्चिदानंदोनृतजडदुःखसंसर्गरहितः स्वप्रभोऽलुप्तप्रकाशस्वभावोद्वैतवर्जितोनिवृत्तसमस्तद्वैतावभासोयएवंविधः प्रत्यगात्मासोहमस्मीतिशब्देनविद्धोयंसाविकल्पः समाहितःयएवंचित्तसमाधानेनसंपादितः शब्दानुविद्धः सविकल्पकसमाधिरित्यर्थः॥ २५॥

एवंयत्नतः क्रमेणसमाधिद्वयसंपत्तौस्वयमेवभवंतंनिर्विकल्पसमाधिमुपदिशति--

स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दा
वुपेक्ष्यतु॥निर्विकल्पःसमाधिः
स्यान्निवातस्थलदीपवत्॥ २६॥

स्वानुभूतिसच्चिदानंदानुभवः सएवरसः परमानंदः रसोवै रसइतिश्रुतिः तस्मिन्नावेशाद्यवेशाच्चित्तस्यतदेकाकारतापत्तिः तस्मात्स्वानुभूतिरसावेशात् दृश्यंकामादिवृत्तिमात्मनः शब्दोस्मीतिपूर्वश्लोकेयउक्तः सतावुभौदृश्यशब्दावुपेक्ष्याभ्यांसमुद्भवंतमनादृत्यानिवातस्थलदीपवच्चित्तस्यावस्थानंनिर्विकल्पकसमाधिः स्यादितियोजनादृश्यशब्दावुपेक्ष्यतुपुनःस्वानुभूतिरसावेशाद्यच्चित्तस्योक्तलक्षणमवस्थानं सनिर्विकल्पकसमाधिःस्यादितिवासंबंधः ॥ २६ ॥

इदानीमिदमेवसमाधित्रयंबाह्यावलंबनंव्युत्पादयति—

हृदिचबाह्यदेशेपियस्मिन्कस्मिंश्चवस्तुनि॥समाधिराद्यःसन्मात्रेनामरूपेपृथक्स्थितः॥२७॥

यस्मिन्कस्मिंश्चवस्तुनिसूर्यादौयत्सन्मात्रंसत्तामात्रमव्यभिचरितस्वरूपंतस्मिन्सन्मात्रेयच्चित्तसमाधानंसमाधिराद्योदृश्यानुविद्धानामसविकल्पकइत्यर्थः । अस्यसमाधे

विंशेषणंनामरूपपृथक्स्थितइतिनामरूपांशपरित्यागेनस न्मात्रेस्थितइत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वितीयंशब्दानुविधंसविकल्पकसमाधिमाह—

अखंडैकरसंवस्तुसच्चिदानंदल
क्षणं॥इत्यविच्छिन्नचित्तेऽयंसमा
धिर्मध्यमोभवेत् ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थः ॥ २८ ॥

अत्रापिनिर्विकल्पकंसमाधिमाह—

स्तब्धभावोरसास्वादात्तृती
यःपूर्ववन्मतः॥एतैःसमाधिभिःष
ड्भिर्नयेत्कालंनिरंतरं ॥ २९ ॥

एतैरुक्तैः षड्भिर्बाह्यालंबनैर्हृदयाधारैश्चचित्तसमाधिभि र्निरंतरंकालंनयेत्एतेषामन्यतमेनसमाधिनाविनाक्षणमात्र मपिनातिष्ठेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

उक्तायाःसमाधिकर्तव्यतायाअवधिंसूचयन्नुक्तसमाधि

परिपाकलब्धंनित्यसमाधिमयत्नायातिमाह—

देहाभिमानेगलितेविज्ञातेपर
मात्मनि॥यत्रयत्रमनोयाति
तत्रतत्रसमाधयः ॥ ३० ॥

परमात्मनिसच्चिदानंदाद्वयेप्रत्यगेकरसेविज्ञातेसाक्षाद्भाव मापन्नेसतिप्राचीनेदेहाभिमानेमनुष्योहंब्राह्मणइत्यादिदेहो पनिबंधाभिमानेगलितेऽहेरिवपरित्यक्तस्वनिर्मोकायगतेस तियत्रयत्रचक्षुरादिप्रचारभूमौमनोयातिस्वभावतःप्रवर्तते तत्रतत्रसर्वत्रसमाधयःपूर्वोक्ताएवनामरूपविकारादननुबंधि नःसच्चिदानंदवस्तुमात्राकाराचित्तवृत्तिरूपानिरंतरंभवंती त्यर्थः ॥ ३० ॥

एवंसाक्षात्काररूपेसमाधौसतियद्भवतितन्मुंडकवाक्ये नाविष्करोति—

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसं
शयाः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणि
तस्मिन्दृष्टेपरावरे ॥ ३१ ॥

हृदयग्रंथिरहंकाराख्योभिद्यतेविदीर्य्यते । तस्मिन्भ ग्नेतन्मूलास्तदाश्रिताःसर्वसंशयाआत्मविषयाःछिद्यंतेनश्यं तेसकृन्नष्टानामन्येषांपुनःकर्मवशात्प्रादुर्भावोभविष्यती तिनाशंकाकार्येत्याह। क्षीयंतइति।अस्यविदुषःकर्माणिपु ण्यपापलक्षणानिसंचितानिसर्वाणिक्षीयंतेफलपर्यंतस्वका र्यमनुत्पाद्यैवनश्यंतीत्यर्थः ज्ञानावस्थायांप्रमादकृतान्य पितानिनसंश्लिष्यंतइतिचकारेणसमुच्चीयते।प्रारब्धफला नांतुकर्मणांभोगादेवनाशइतिद्रष्टव्यं।एतत्सर्वंकदाभवतीत्य पेक्षायामाह।तस्मिन्निति। तस्मिन्परावरेपरंब्रह्मादिअवरंम नुष्यादिपरंचावरंचपरावरंसर्वात्मकंब्रह्मतस्मिन्ब्रह्मणिदृष्टे साक्षात्कृतेप्रपंचविलायनेनप्रत्यगेकरसतयोपलब्धेसती त्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेवमादितआरभ्यतत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकंमहावाक्या र्थतत्त्वज्ञानसाक्षात्कारपर्यंतंसमाधानंसफलंचोपदिष्टं॥समा प्तः शास्त्रार्थः सर्वोपि ॥ तत्रप्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वंवाक्यार्थः इतियत्पुरोपदिष्टंतत्रचिदाभासस्यस्थूलसूक्ष्मोपाधिविशि

ष्टजीवस्यप्रत्यक्त्वव्युदासायसाक्षिणःपुरतोभातिलिंगं देहे नसंयुतं। चितिच्छायासमावेशाज्जीवःस्याद्व्यावहारिकः। अस्यजीवत्वमारोपात्साक्षिण्यपिभासतइतियोविशेषः सूचितस्तमिदानींप्रपंचयितुंजीवाख्यप्रकरणमिदमारभ्यते--

अवच्छिन्नश्चिदाभासस्तृतीयः
स्वप्नकल्पितः॥विज्ञेयस्त्रिविधो
जीवस्तत्राद्यःपारमार्थिकः ॥ ३२॥

अवच्छिन्नोघटाकाशादिवत्प्राणादिसंघातावच्छिन्नश्चिदात्माप्रत्यगात्मेत्येकाविधा जीवस्याचिदाभासउदकइवसूर्यादेरूपादौचित्प्रतिबिंबउपाधिधर्मास्कंदितोजीवइतिद्वितीयाविधा स्वप्नकल्पितोदेहोहंमनुष्योहमित्येवंस्वप्नइवस्थूलसंघाताभेदेनकल्पितोजीवइतितृतीयाविधा इत्येवंजीवोहमित्येवभासमानात्मात्रिविधोज्ञेयःतत्रतेषुमध्येआद्योअवच्छिन्नःपारमार्थिकोजीवोविज्ञेयःइतियोजना ॥ ३२ ॥

कथमवच्छिन्नस्यपारमार्थिकत्वमित्यतआह--

अवच्छेदःकल्पितःस्यादवच्छे

ध्यंतुवास्तवं॥तस्मिन्जीवत्वमारो
पाद्ब्रह्मत्वंतुस्वभावतः ॥ ३२ ॥

निरवयवस्यमहतोभूतस्यचिद्धातोःप्राणादिभिरवच्छेदः कोनामस्यात्सांशस्यखलुस्तंभादेर्मूलदेशेभूविवरेणावच्छेदोग्रे चोत्तरावच्छादनवंशपाल्यादिनानैवमस्यावच्छेदोपिनिरंशत्वादेवनापिसर्पगिलितमंडूकइवसर्पेणप्राणादिनायमवच्छिद्यतेपूर्णतयातदसंभवात् । निष्फलंनिःक्रियंशांतंपूर्णमदःपूर्णमितिश्रुतेः। नापिहस्तीवहस्तिपकेनस्वेच्छानुविधेयतयाप्राणादिनायमवच्छिद्यतेप्राणादेरेवजडस्यचिदात्मपरतंत्रतयावैपरीत्यात् । यःप्राणमंतरोयमयतियःसर्वाणिभूतान्यंतरोयमयतीतिश्रुतेः। एतेनमृदादिनेवघटादेःकारणतयाप्राणादिनावच्छेद्यताचिदात्मनःप्रत्युक्तानचेहप्रकारांतरंपारमार्थिकंसंभवतितस्माच्चिदात्मनोवच्छेदःकल्पितःस्यादितिकथंतर्ह्युपाध्यवच्छिन्नश्चिदात्माजीवइतिव्यवहारावभासाविति चेत् उपाधेःपरिच्छिन्नाद्विनाचिदात्मनःपृथग्विविक्ततयानुपलंभादितिवदामःयथाराहुःस्वरूपेणसन्नपिचं

आदित्यमंडलोपरागंविनानप्रत्यक्षेणविभाव्यतेतथाचिदा
त्माप्यहमुपसर्गमंतरेणनविशेषतःपरिस्फुरतिअतोविशेषा
काराविभासस्यपरिच्छिन्नोपाधिपरतंत्रत्वादुपाध्यवच्छिन्न
चिदात्माजीवइतिव्यवहारावभासयोरुपपत्तिरितिसर्वंसमं
जसंअवच्छेदस्यावच्छेद्यावच्छेदकोभयनिरूपणीयस्यक
ल्पितत्वेतन्निरूपकयोरारोपितयोःकल्पितत्वंस्यात्ततश्चनार्किं
चित्परमार्थसदस्तीतिशून्यमतापत्तिरित्यतआह।अवच्छे
द्यंतुवास्तवमिति।अयमर्थः अवच्छेदकस्यप्राणाद्युपाधेरवा
स्तवत्वात्तत्कृतावच्छेदोप्यवास्तवः स्यान्नत्ववच्छेद्यंचि
दात्मतत्त्वमपिनहिचरणाभरणेसर्पारोपितेहिकृतचरणवेष्टन
स्यावास्तवत्वेपिचरणंतेनवेष्टमानमवास्तवंभवतितदेतदाह
वच्छेद्यंतुवास्तवंपरमार्थमेवेत्यर्थः अतइदंसिद्धमित्युपसंह
रति।तस्मान्निति ।तस्मिन् वास्तवेचिदात्मनिजीवत्वंसंसारि
त्वमारोपात्परिच्छेदकोपाध्यविवेकोत्थभ्रममात्रप्रामाणि
कंजीवत्वंतस्येत्यर्थः ॥ स्वभावतस्तुब्रह्मत्वंपूर्णत्वमेवनपरि
च्छिन्नत्वंजीवत्वमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्राद्यःपारमार्थिकइत्यस्मिन्नुक्तविशेषेप्रयोजनमाह–

अवच्छिन्नस्यजीवस्यतादात्म्य
ब्रह्मणासह॥तत्त्वमस्यादिवाक्या
निजगुर्नेतरजीवयोः ॥ ३४ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यानितत्त्वमस्यादिभिः पदैरुपाध्यव च्छिन्नंजीवमनूद्यतस्यावच्छेद्यस्यावच्छेदावच्छेदकविशेषणांशव्युदासेनलक्षणयातत्पदलक्ष्येणब्रह्मणासहतादात्म्यंब्रह्मैकस्वभावंजगुः कथयंतीत्यर्थः नपुनरितरजीवयोश्चिदाभासस्वप्नकल्पितयोर्ब्रह्मतादात्म्यंजगुस्तयोःस्वरूपतएवकल्पितत्वेमिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कथंतयोर्मिथ्यात्वमित्यपेक्षायांतदुपपादयति--

ब्रह्मण्यवस्थितामायाविक्षेपावृ
तिरूपका॥आवृत्याखंडतातस्मि
ञ्जगज्जीवौप्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

विक्षेपावरणाभ्यांनिरूप्यमाणाचिदात्म्येब्रह्मण्यवस्थितामायातास्मिन्ब्रह्मणिस्वाभाविकीमखंडतामावृत्याच्छाद्य

दाभासेस्थितानिद्रष्टव्यंयद्वापूर्वश्लोकेचिदाभासोजीवस्तद्भोग्यंचभूतभौतिकरूपंजगद्व्यावहारिकमुभयंसच्चिदानंदंब्रह्मचैतन्यस्थानाद्याविद्याविक्षिप्तमामोक्षंदंडायमानमुदितं।अस्मिंस्तुश्लोकेचिदाभासेस्थितानिद्रेतिआवरणप्रधानाप्रत्यगविद्योच्यतेतयास्वप्नकल्पितोजीवस्तद्भोग्यंजगत्प्रातिभासिकमुभयंप्रतिपादितमितितात्पर्यार्थोद्रष्टव्यः। व्याख्यातं ॥ ३७ ॥

एतयोःकथंप्रातिभासिकत्वमित्यपेक्षायामाह—

प्रतीतिकालएवैतेस्थितत्वात्प्रातिभासिके॥नहिस्वप्नप्रबुद्धस्यपुनःस्वप्नेस्थितिस्तयोः ॥ ३८ ॥

एतेअनंतरोक्तेजीवजगतीप्रतीतिकालएवप्रतिभाससमयएवनपुनरस्तात्पश्चात्स्थितत्वात्प्रातिभासिकेउच्यतेइत्यर्थः।उक्तंप्रतीतिकालमात्रभासत्वमनुभवोक्त्याद्रढयति।नहीतिस्वप्नात्प्रबुद्धस्यावस्थांतरंगतस्यपुंसः पूर्वदृष्टयोस्तयोः पुनः स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकालमपि । नहिस्त्वमेस्थितिर

स्तितथादर्शनादेवेत्यर्थः स्वप्नदृष्टस्यावस्थांतरेस्वप्नांतरेवा संवादाभावात्प्रतिभासकालमात्रतयासिद्धंप्रातिभासकत्व मितिभावः ॥ ३८ ॥

तदेवंजीवत्रयंविभज्यतत्रचिदाभासस्वप्नप्रकल्पितयो जीवयोः सभोग्ययोरुत्पत्तिकारणमनाद्यज्ञानगतकार्यकर णावस्थाद्वयंप्रदर्श्येदानींत्रयाणांजीवानांमिथोभेदमनुभवा वष्टंभेनोपपादयतित्रिभिः—

प्रातिभासिकजीवस्तुजगत्तत्प्रा तिभासिकम् ॥ वास्तवंमन्यतेय स्तुमिथ्येतिव्यवहारकः ॥ ३९ ॥

प्रातिभासिकजीवस्तुयःसतुजगत्स्वप्नकल्पितंशुक्तिरज तादिकंचप्रातिभासिकंजगद्वास्तवंमन्यतेपरमार्थमेतदित्यव गच्छतीतियोजनात् यस्तुपुनः प्रागुक्तजगत् मिथ्येतिमन्य तेसव्यावहारिकोजीवइतियोजना ॥ ३९ ॥

एवंप्रातिभासिकजीवाद्व्यावहारिकस्यभेदमुक्त्वात स्मात्पारमार्थिकस्यजीवस्यभेदमाह—

व्यावहारिकजीवस्तुजगत्तद्व्या
हारिकं ॥ सत्यंप्रत्येतिमिथ्येतिम
न्यतेपारमार्थिकः ॥ ४० ॥

यस्तत्व्यावहारिकंजाग्रद्दशापन्नमविसंवादित्वेनाभिम तंजगत्सत्यमवितथंकालत्रयाबाध्यमितिप्रत्येतिप्रतिपद्य तेसतुव्यावहारिकजीवइतियोजनायस्त्वेतत्जगत्मिथ्ये तिमन्यतेसपारमार्थिकोजीवइत्यर्थः ॥ ४० ॥

इदानींपारमार्थिकस्यजीवस्यपूर्वस्माद्भेदमाचक्षाणस्त स्याद्वयब्रह्मैक्ययोग्यतांसूचयति—

पारमार्थिकजीवस्तुब्रह्मैकंपार
मार्थिकं ॥ प्रत्येतिवीक्षतेनान्य
द्वीक्षेतत्वनृतात्मना ॥ ४१ ॥

यस्तुब्रह्मैवैकंपारमार्थिकमितिप्रत्येतिब्रह्मणोन्यदप्य स्तीतिनवीक्षतेसतुपारमार्थिकजीवइतियोजना।यदिकदा चिद्वीक्षेतजगत्परिच्छिन्नाकारंतदाप्यनृतात्मनाबाधितत्वे नैवेक्षेतनपूर्वयोरिवस्वविषयंपारमार्थमीक्षेतइत्यर्थः । अयं

भावः। यावदुपदेशतः शास्त्रतोवानुमानतोवाद्रष्टृदृश्ययोर्विवेकज्ञानंनलभतेतावत्संघातमेवद्रष्टारंतद्दृश्यंचविषयंपारमार्थंमन्यतेलोकः सएवंमन्यमानोविवेकज्ञानवद्भिःप्रातिभासिकजीवइत्युच्यते। यस्तुपुनरुपदेशादिनासंघातादन्योद्रष्टातद्दृश्यंचविषयंनपरमार्थंकिंतुतदनुगतेकारणात्मन्याविर्भावतिरोभावाभ्यांविक्रियतेतच्चाविसंवादात्परमार्थइतिमन्यतेसव्यावहारिकोजीवइतिपरमार्थदर्शिभिरुच्यते। यस्तुपुनः सम्यक्शास्त्रार्थमनुभवपर्यंतमवधार्यनकार्यकारणभावःपारमार्थिकःकिंतुव्योम्नीवतलमलिनत्वादिपूर्णब्रह्मणिप्रत्यक्त्वेभ्रांतत्वेभ्रांत्यवभासएवेतिमन्यतेसपारमार्थिकोजीवइतिशास्त्रार्थतत्त्ववविद्भिरुच्यतेइति ॥ ४१ ॥

ननुव्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्जीवयोश्चिदाविद्याकल्पितत्वेजडत्वात्कथंजीवत्वंजीवोहिचिदात्माप्रसिद्धोनेन जीवेनात्मनानुप्रविशेति श्रुतेरित्याशंक्यदृष्टांतेनानिराकर्तुं दृष्टांतमाह—

माधुर्यद्रवशैत्यादिजलधर्मास्त

रंगके ॥ अनुगम्याऽपितन्निष्ठेफेने
प्यनुगतायथा ॥ ४२ ॥

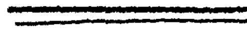
जलस्यस्वाभाविकाधर्मास्तदवस्थाविशेषेप्यनुगतायथो पलभ्यंतइतिदृष्टांतइत्यर्थः । साक्षिस्थाःसच्चिदानंदसंबंधा व्यावहारिकेतद्द्वारेणानुगच्छंतितथैवप्रातिभासिके ॥ ४२ ॥

साक्षिशब्देनप्रत्यगभिन्नंब्रह्मविवक्ष्यतेतस्यस्वभासवासभू ताएवसच्चिदानंदास्तस्यधर्मत्वेनकल्पयित्वाव्यपदिश्यंतेसा क्षिस्थाःसच्चिदानंदाइतितेव्यावहारिकलिंगोपाधिमवष्टभ्येह लोकपरलोकगमनाव्यवहारवत्त्वेनकल्प्यंतेजीवेसंबद्धाभवं तिजलस्यतरंगवत्परस्यैवचिदात्मनोवस्थांतरत्वादस्यतद्ध र्मानुवृत्तियुक्तेत्यर्थः तद्द्वारेणव्यावहारिकजीवद्वारेणप्राति भासिकेपिजीवेनगच्छंतिसच्चिदानंदालिंगाहंकारादिस्थूलोपा धावात्मभावाइतिकृशोहमित्याद्यभिमन्यमानेपिप्रातिभा सिकेजीवेफेनइवशैत्यादयोधर्माः सच्चिदानंदाअनुगच्छं तीत्यर्थः एवमात्मधर्माणामध्यारोपमुपपाद्यापवादप्रका रमाह—

प्रातिभासिकजीवस्यलयेस्यु
र्व्यावहारिके॥तल्लयेसच्चिदानं
दाःपर्यवस्यंतिसाक्षिणि॥ ४३ ॥

सुषुप्तिमोक्षयोः क्रमेणलीयमानप्रातिभासिकव्यावहारिकजीवगताः सच्चिदानंदाः साक्षिशब्दनिर्दिष्टप्रत्यग्ब्रह्मणिपर्यवस्यंतिशैत्यादयइवफेनतरंगमतास्तयोर्लयेसमुद्रेनान्यत्रतेसंतीत्यर्थइति॥ ४३ ॥

॥ इतिवाक्यसुधासमाप्ता ॥

श्रीः।

वेदान्तसिद्धान्तः।

ॐ श्रीगणेशाय नम. ॥ ॐरामंसर्वगुणातीतंमायागुण समाश्रयं। नत्वावेदांतसिद्धांतदीपकेयंप्रतन्यते ॥ १ ॥ आपातकृतन्यासानांविप्राणामल्पमेधसां । सुखंब्रह्मपदं गंतुमियमेवभविष्यति । २ । इहयथारज्ज्वज्ञानात्सर्पः प्रकाशतेतत्त्वज्ञानाच्चोपशाम्यत्येवमात्माऽज्ञानादिदंस्वप्न प्रभंजगदधिष्ठानेब्रह्मण्यवभासतेतत्त्वज्ञानेननिवृत्तिमेती त्यभिप्रेत्यसंसारदावानलविप्लुष्टांतःकरणस्यविषयसुखमपि दुःखपक्षेनिःक्षिप्याहिरण्यगर्भादिसुखेष्वप्युद्विग्नचित्तस्य सर्वमूलाज्ञाननिवृत्तौयतमानस्यतन्निवृत्तिलक्षणतत्त्वज्ञानो त्पत्तौजीवपरमात्मनोरभेदभावनामुपादिशत्याचार्योनिमि त्तमित्यादिना--

निमित्तंमनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौनिर स्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः॥ २

विलोकचेष्टानिमित्तंयथाय:सनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ १ ॥

नन्वकृतमंगलाचरणकृतोयंग्रंथइतिनशिष्टोपादेयंभविष्यतीतिचेन्न । आत्मस्मरणलक्षणमंगलस्यकृतत्वान्नोक्तदोषोद्भवः । मंगलानांचमंगलमितिव्यासोक्तेः । मनश्चचक्षुश्चमनश्चक्षुषीतेआदिभूतेयस्यसमनश्चक्षुरादिः करणसमूहः । भूतोत्पत्तिक्रमेणमनःश्रोत्रादीतिवक्तव्ये छांदोग्यप्रसिद्धभूतत्रयपक्षप्राधान्यमादायमनश्चक्षुरादीत्युक्तं। आदिशब्दः प्रत्येकंसंबंधमेति । तथाचसतिमनआदीनांमनोहंकारबुद्धिचित्तानां चक्षुरादीनांचक्षुःश्रोत्रत्वक्रसनघ्राणानांबुद्धींद्रियाणां वागादीनांवाक्पाणिपादपायूपस्थानां पंचकर्मेंद्रियाणांस्वस्वविषयादानेविषयाभिमुखप्रवृत्तिस्तत्रनिमित्तंतटस्थभूतोहेतुर्यः सोहमात्मानतुमृदादिवद्विकारित्वं । अत्रात्मशब्देनसइतितच्छब्दलक्ष्यः कल्पितप्रपंचाधिष्टानभूतः सर्वनियंतापरमात्मोच्यते । आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषदित्यादिवेदांतवाक्ये

ष्वात्मशब्दस्यपरमात्मनिप्रसिद्धत्वात् । अहमितिचत्वं
पदलक्ष्यार्थः प्रत्यगात्माकूटस्थउच्यते । तयोश्चसामाना
धिकरण्येनाभेदोबोध्यते । यदिपुनरहंशब्देनाहंकारविवक्षा
तदातुबाधायांसामानाधिकरण्यं ।कीदृगात्मानित्योपलब्धि
स्वरूपः नित्याचासावुपलब्धिश्चेतिनित्योपलब्धिःज्ञानंस्व
रूपंयस्यसतथोक्तः।ननुघटोपलब्धिर्जातापटोपलब्धिर्नष्टेति
तदुत्पत्तिविनाशयोःप्रत्यक्षसिद्धत्वात्कथमुपलब्धिर्नित्येति
चेत्तयोरुत्पत्तिविनाशयोर्घटपटज्ञानसंबंधविषयत्वात्।ननु
संबंधंविनाप्रवर्त्तकत्वासंभवात्संबंधेवासंगत्वक्षतिःसधर्मक
त्वावाप्तिश्चेत्यतआह।निरस्ताखिलोपाधिरिति ।निरस्तानि
र्गताअखिलानिःशेषादेहेंद्रियादयस्तद्धर्मलक्षणाश्चोपाधयो
वस्तुतोयस्मात्सनिरस्ताखिलोपाधिःअतएवाकाशकल्पआ
काशसदृशः आकाशादीषज्जडत्वमात्रांशेनन्यूनःसर्वानुगतो
प्यसंगएवेत्यभिप्रायः सर्वानुगतोप्याकाशवद्विशुद्धइत्यर्थः।
यथाव्यापकत्वेनसर्वानुगतोप्याकाशोव्याप्यगुणदोषभाग्न
भवति। निरवयवस्यतस्यव्याप्यसंगासंभवात् तस्यावय

यवधर्मत्वात् मूर्तामूर्त्तयोः कात्स्न्यैकदेशाभ्यांतन्निरूपणा नर्हत्वाच्च । एवंदेहेंद्रियोपाधिसंबंधानर्हत्वमात्मन्यवगन्त व्यं।समवायस्तुकार्यकारणगुणगुणिजातिव्यक्त्यादौ।नतुब्र ह्मणितदस्ति । सकारणजगदधिष्ठानकारणत्वोपचारात् क्वचिच्छ्रूयमाणमपिब्रह्मणः कारणत्वमन्यकारणव्युदासा यैकत्वप्रत्ययदाढ्यार्यनकार्यकारणभावप्रतिपादनाय । वास्तवकारणत्वेनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिबाधप्रसंगा त् । माययाकारणत्वेतुपरमार्थतोऽकारणत्वंब्रह्मणः पर्य वस्यति। तदुक्तम् । इहरज्जुघटादिहिसावयवंसमुपैतियुजा मितरेतरतः । इतिदृष्टमतोन्यददृष्टमपिस्वयमूह्यमिदंत्वप रित्यजताइति।नन्वविग्रहस्यात्मनोमनश्चक्षुरादिप्रवर्त्तकत्वं वागादिव्यापारंविनाकथमित्याशंक्यतद्रहितस्यापिस्वरू पसत्तामात्रेणप्रवृत्तिहेतुत्वंरविदृष्टांतेनदर्शयति । रविः[1] सूर्यःश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तकर्मानुष्ठानेयालौकिकानांप्रवृत्ति

१यथारविःश्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेलौकिककृषिवाणिज्यादिव्यव हारेचतदुपदेशादिव्यापाररहितोपिसत्तामात्रेणनिमित्तंस्वयमेव हिउदितआदित्येसर्वेपिलौकिकाव्यवहरंतिनतुसूर्यस्तानुपादिशति एवंकुरुध्वमिति ।

क्रियाकरचरणादीनांव्यापारस्तस्यनिमित्तं यथायेनप्रका रेणतदुपदेशव्यापाररहितोपिस्वरूपसत्तामात्रेणैवकारणंभ वतितद्वदहमपिमनश्चक्षुरादिप्रवृत्तिहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ १॥

ननुमनश्चक्षुरादीनांनस्वप्रवृत्तावन्यापेक्षातानिस्वतएव प्रवृत्तिलक्षणानीत्याशंक्योत्तरमाह--

यमग्न्युष्णवन्नित्यबोधस्वरूपं
मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि ॥
प्रवर्तंत आश्रित्य निःकंपमेकंस
न्नित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा॥ २॥

यमित्याश्रित्यपदेनसंबध्यते । मनश्चक्षुरादीनिताव त्प्रवर्त्तमानानिजडत्वाद्रथादिवच्चेतनप्रवर्त्तकमंतरेणनप्रव र्तितुमर्हंति । तथाचयमाश्रित्यप्रवर्तंतेचेष्टंतेयत्प्रकाशि तानिस्वस्वविषयादानेक्षमाणिभवंतिसोहमित्यन्वयः । वैशेषिकाद्यभिमतंबोधात्मनोर्गुणगुणिभावमपाकर्तुमग्न्यु ष्णत्वदृष्टांतेनपूर्वोक्तंनित्यबोधस्वरूपत्वमेवाह ।अग्न्युष्ण वत्इति ।अग्नेरुष्णेनतुल्यंभवतिइत्यग्न्युष्णवत् उष्णंयथा

ग्नेर्नातिरिच्यते अतिरिक्ते घटादिवत्ततोन्यत्राप्युपलभ्येत। यतस्तद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते ऽष्णं ततोग्निस्वरूपमेव तथास्वरूपावयवधर्मलक्षणविनाशसामग्रीरहितत्वात्। नित्योयोबोधस्तदेवस्वरूपंयस्यसनित्यबोधस्वरूपस्तंमनश्चक्षुरादीनि मनआदीन्यंतःकरणानिचक्षुरादीनिबाह्यानिकरणानिशरीराणिचतानिचजडान्यबोधात्मकत्वाद्बोधादन्योऽबोधोजडंतदेवात्मास्वरूपंयेषांतानितथोक्तानितेषांचरथादिवच्चेतनप्रवर्तकंविनाप्रवृत्तिर्नसंभवतिनित्यबोधस्वरूपात्मप्रेरितानिप्रवर्त्तंते । स्वरूपसत्तामात्रेणैवायस्कांततपनयोर्लोहलोकप्रवृत्तिहेतुत्ववत्प्रवृत्तिहेतुत्वंनतुकायवाग्व्यापारवत्त्वं विक्रियांविनैवप्रवर्त्तकत्वंदर्शयति। निःकंपंनिर्गतःकंपःक्रियायस्मात्सतथोक्तस्तंनिस्तरंगंनिःसंशयमित्यपिकोचित् । श्रुतिंचात्रदर्शयति। भिदनंहृदयग्रंथेः सर्वसंदेहच्छेदनं॥कर्मणांचक्षयः पुंसःपरमात्मानिवीक्षितइति । एवंकीटादिब्रह्मांतेष्वनुगतत्वंएकोदेवःसर्वभूतेषुगूढइतिश्रुतेः । एक एवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः। इतिश्रुतेश्च। एकमिति

सांख्यवैशेषिकादिमतापकरणमवगंतव्यं । ननुचेतनाधीनाजडप्रवृत्तिरित्युक्तंतथाचात्मनश्चेतनत्वेकिंप्रमाणमिति चेत्तच्छृणु । साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यागमस्यैवतत्प्रमाणत्वात् । बोधशब्देनापितस्यैवाभिलापात् । ननुतर्हितद्धर्मोपुरुषइतिचेन्न । चैतन्यमात्मनोभिन्नंनवा । आद्येधर्मधर्मिभावोनस्यात् । ऋक्षसिंहयोरिव । नचतयोःसंबंधान्नतथा । चैतन्यस्यत्वात्मसंबंधित्वात् । किंनभवेत्तद्धर्मइतिवाच्यं । संबंधः संयोगोवासमवायोवा । संयोगस्यद्रव्यधर्मत्वाच्चैतन्यस्य[1] भवन्मतेगुणत्वात् । नापिसमवायः तस्यगुणगुणिजातिव्यक्त्यादिधर्मत्वात् । तद्विपरीतेआत्मनितदसंभवात् । तथाहिनात्माद्रव्यंअस्थूलमनणवह्रस्वमदीर्घमित्यादिद्रव्यधर्मप्रतिषेधात् । साक्षाच्चनिर्गुणत्वोपदेशात् । नापिगुणस्तस्यनित्यापराश्रयत्वात् । सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वमहिम्नीत्यादावात्मनश्चस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वश्रवणात् ।

१ आत्मचैतन्ययोरद्रव्यत्वान्नतत्संभवः राहोः शिरइतिवदभेदेपिभेदव्यपदेशः ।

नापिजातिः । नित्यमनेकानुगतत्वाभावात्तद्व्यतिरेकेणेत रेषामनित्यत्वात् । नापिव्यक्तिर्जातिप्रत्याख्यानेनैवतत्समा नयोगक्षेमायास्तस्याअपिप्रत्युक्तत्वात् । किंचसमवायः समवायिषुसंबद्धोवासमवायिनःसंबंधयेदसंबद्धोवा । आ द्येसंयोगेनसमवायस्याद्रव्यत्वात् । नापिसमवायेनस्वे नैवचेत्स्वात्माश्रयःसमवायांतरेणचेदन्योन्याश्रयः । अपरे णैवचेच्चक्रकानवस्थादिदोषप्रसंगः । असंबद्धएवसंबंधांत रेणसमवायः । स्वयंसंबंधस्वरूपत्वात्समवायिनासंबंधय तीतिचेत् । हिमवद्विंध्ययोरपिसमवायप्रसंगः संयोगेचा तिप्रसंगः । सोपिहिस्वयंसंबंधरूपएवसन्समवायेनैवसंयो गिषुसमवेतीत्यभ्युपगम्यतेभवता । तस्माद्बोधात्मनोःसंबंधा संभवाद्बोधएवात्मानबोधधर्मीस्वस्यचस्वधर्मत्वेघटोपिघ- टधर्मीस्यात् । उक्तंच निरंशत्वाद्विभुत्वाच्चतथानश्वरभा वतः । ब्रह्मव्योम्नोरभेदोस्तिचैतन्यंब्रह्मणोधिकम् ॥ २ ॥

ननुमनश्चक्षुरादिप्रवर्तकस्यात्मनस्तत्संयोगोस्तिनवा । अस्तिचेदद्रव्यत्वासंगत्वनिर्धर्मकत्वादीनांक्षतिः स्यात् । नचेत्प्रवर्तकतासंभवइतिशंकामपाकरोत्युत्तरश्लोकेनमन श्चक्षुरादेरिति—

मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तःस्वयंयोमनश्च क्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ॥ मनश्चक्षुरा देरगम्यस्वरूपःसनित्योपलब्धिस्व रूपोहमात्मा ॥ ३ ॥

मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तोविगतसंबंधःसंयोगसमवाययोः पूर्वमेवनिराकृतत्वात् । आध्यासिकसंबंधमंतरेणसं बंधांतरस्यसंभवात् । ततश्चकरणमात्रसंबंधरहितस्त स्यचभासकोयोयमात्मासोहमित्यन्वयः । यथाहुः— यदनभ्युदितंवदनेनसदानयनेननपश्यतियंचसदा । श्र वणेनचयंनशृणोतिसदामनसापिचयंमनुतेनसदा ॥ व दनंनयनंचतथाश्रवणंमनएवचयेनततंसततं । अवग च्छतदेवपदंपरमंत्वमितिश्रुतिरीक्षितुरुक्तवती ॥ त स्मात्संयोगाद्यनंगीकारान्नतुआत्मानितद्दोषप्रसक्तिः । ननु तत्संबंधाभावात्कथंतत्प्रवर्तकत्वमित्याशंक्योत्तरमाह।मन श्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिरिति । मनसोमनोमनस्त्वापादकोमन सोव्यापारहेतुरित्यर्थः । एवंचक्षुषःचक्षुश्चक्षुष्ट्वापादकएवंप्र

त्येकमन्वयोद्रष्टव्यः। श्रुतिरप्यत्र श्रोत्रस्यश्रोत्रंप्राणस्यप्रा णोमनसोमनइत्यादिवाजसनेयिनां। अयमभिप्रायः। नश्रो त्रंस्वयमेवशब्दश्रवणसमर्थंकिंतर्हिचैतन्यज्योतिषादीप्तं तस्माद्यच्छोत्रेणश्रवणसामर्थ्यंतदात्मनिमित्तमित्यात्माश्रो त्रस्यश्रोत्रंश्रोत्रत्वापादकइति। एवमन्यत्राप्यूह्यं। यथाकु लालहस्ताधिष्ठितोदंडोघटोत्पत्तिहेतुर्भवति तथाचिदधि ष्ठितानिकरणानिस्वस्वविषयोपलब्धिहेतुतांयांति। अत एवमनश्चक्षुरादिविषयताचितोनास्ति। नहिकल्पिततमो धिष्ठानस्यसवितुस्तद्विषयताव्यतिरेकेणतस्यांतरासंभवा त्। मनश्चक्षुरादेरित्यदिना। श्रुतिरप्यमुमर्थमाह नतत्रच क्षुर्गच्छतिनवाक्गच्छतिनमनोनाविद्माइति। नचक्षुषा गृह्यतेनापिवाचेत्यादि। ननुऔपनिषदत्वमात्मनोमनआद्य गोचरत्वेव्याहन्येत्।मनसैवेदमाप्तव्यंनहृदामनीषामनसाभि कॢप्तइतिचोपरुध्येत न औपनिषदत्वात्मनिउपनिषज्जन्य ज्ञानविषयत्वं। नतुतज्जन्यातिशयाधारत्वंयेनव्याघातःस्या त्। तदुक्तं-फलव्याप्यत्वमेवास्यशास्त्रकृद्भिर्निराकृतं। ब्रह्म

थयज्ञाननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति । तदेवंचवृत्तिव्याप्य त्वंमनसैवेदमातव्यमित्यर्थः । यद्वातदाकारांतःकरणवृ त्युत्पादकत्वमेवतद्विषयत्वमुपानिषदः। यद्वामनश्चक्षुरादेर्वि युक्तोव्यतिरिक्तः। नचात्मापरिच्छिन्नश्चक्षुरादिव्यतिरिक्त त्वात् घटवत्इतिवाच्यं। आकाशादौहेतोः साध्यव्यभि चारस्तस्यानित्यव्यापकत्वेनतद्व्यतिरिक्तत्वेपिदेशकालव स्तुपरिच्छेदाभावात् । अथवास्वयमेवोत्तरमाह मनश्चक्षुरा देर्मनश्चक्षुरादिरिति । अयमर्थः यद्यप्यात्मामनश्चक्षु र ादिव्यतिरिक्तस्तथापितेषांमनश्चक्षुरादीनामात्मन्यध्यस्तत्वे नरज्जुसर्पवदध्यस्तस्याधिष्ठानादन्यत्वाभावादित्युक्तंपुर स्तात् ।उक्तंब्रह्मवित्पूज्यचरणेनपराशरेण व्यतिरिक्तंनय स्यास्तिव्यतिरिक्तोखिलस्ययइति।तेषांतत्राध्यस्तत्वाद धिष्ठानत्वेनतदगम्यस्वरूपोभवतीत्यर्थः।तदुक्तंसंक्षेपशारीर के-नहिभूमिरूषरवतीमृगतृणजलवाहनीरसंवहति । मृग वारिपूरपरिवारवतीननदीतथोषरभुवंस्पृशतीति ॥ ३ ॥

ननुनित्यबोधस्वरूपपरमात्मस्वरूपतैवत्वंपदार्थस्योक्ता

तथाचबंधमोक्षसुखादिव्यवस्थाअन्यस्यैवभविष्यति । न त्वात्मनस्तस्यसकलधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वादित्यतआह–

मुखाभासकोदर्पणेदृश्यमानोमुखत्वात्पृथक्त्वेननैवास्तिवस्तु॥चिदाभासकोधीषुजीवोपितद्वत्सनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ४ ॥

मुखाभासकइति । मुखस्याभासोमुखाभासोमुखाभास एवमुखाभासकइति । स्वार्थेकप्रत्ययः । मुखप्रतिबिंबोदर्पणादिप्रतिबिंबोपाधौदृश्यमानः प्रतीयमानोमुखत्वात्।भावेत्वप्रत्ययः । परमार्थभूतात् मुखात्पृथक्त्वेनभेदेननैवास्ति वस्तुयद्यपिभासतेतथापिवस्तुतोनास्त्येववस्तुभूतइत्यर्थः । तथापिनानादर्पणजातिषुनानेवप्रतिभासंतेमुखाभासाः । एवंचितश्चैतन्यस्याभासश्चिदाभासः एवंचिदाभासकोधीषु बुद्धिषुजीवः प्राणानांधारयितातद्वदितिपूर्वेणान्वयः । अयमभिप्रायः । यथाबिंबप्रतिबिंबव्यवहाररहितंमुखंचंद्रादिर्वानानोपाध्यनुगतःपरमार्थस्वरूपवैपरीत्येनभासते तथा

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितसच्चिदानंदस्वरूपंब्र
ह्मनानांतःकरणोपाध्यनुगतंबद्धमुक्तगुरुशिष्यादिव्यवहारं
भजतेनतुचिद्धातुबुद्धिगताश्चित्प्रतिबिंबः पृथग्वस्तु।
अन्यथाजातेपितत्त्वज्ञानेतत्प्रातिर्नस्यात् । अन्यस्यान्य
रूपतादर्शनादहिनकुलवत् । एवंभूतोयोयमात्मासोहमित्य
न्वयोन्यत्पूर्ववत् । ननुसिद्धपारदयोगादयसः कांचनताद्द
ष्टाकथमन्यस्यान्यरूपतानोपलभ्यतइतिचेन्न । त्रोटकाचा
र्यैरेवापकृतंतत्पृथक्कृखंडनमनुष्ठीयते । तद्यथा–उदकावय
वानभिभूययथोरजतावयवांश्चयथाकनकं ॥विपरीतमतिंज
नयत्युदकेरजतेचतथायसिहेममतिं ॥ रसवीर्यविपाकावि
नाशमनुप्रगमिष्यतिकांचनताप्ययसः ॥ कृतकंहिननित्य
मितिप्रकृतिंसमवेतमवश्यमपैतियतः ॥ तथाचवस्तुतोभि
न्नयोरभेदानुपपत्त्यातदभेदेमोक्षशास्त्रवैयर्थ्यंस्यात् ॥४॥

ननुजीवस्यब्रह्मरूपत्वाद्बंधोऽसंभवोबद्धोहिमुच्यतेनाबद्ध
इति तदुपाधेस्तत्त्वज्ञानबद्ध्यत्वात् कस्यमोक्षस्तस्माद्बं
धमोक्षयोरसंभवान्मोक्षप्रतिपादकंशास्त्रमप्रमाणमेवेतिशं
कामपाकरोति--

यथादर्पणाभावआभासहानौमु
खंविद्यतेकल्पनाहीनमेकं ॥ तथा
धीवियोगेनिराभासकोयःसनि
त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ९ ॥

यथादर्पणाभावआभासहानाविति ॥ यथायद्दर्पणे उत्सारितेतदभावेवाआभासहानौसत्यांनिमित्ताभावेनैमि त्तिकस्याप्यभावइतिप्रसिद्धेः । मुखप्रतिबिंबेनिवृत्तेनिरु पाधिकंमुखमात्रंविद्यतेकल्पनाहीनं द्वैविध्यभानभ्रमरहितं बिंबप्रतिबिंबव्यवहाररहीनंपरमार्थमुखमेवाविद्यतेइत्यर्थः । दृष्टांतंदर्शयित्वा तद्वदुपाध्यभावेदार्ष्टांतिकेप्येतद्दर्शयति । तथाधीवियोगइति । तथातेनैवप्रकारेणधियोबुद्धेर्वियोगे तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थयाखंडाकाराकारिताचित्तवृत्त्या अविद्यातत्कार्यबाधेनिवृत्तेसति योनिराभासकोनिर्गत आभासोयस्मात्सः तथा।स्वार्थेकप्रत्ययः।निःप्रतिबिंबोजी वब्रह्मविभागरहितः सोहमित्यन्वयः । नित्योपलब्धिस्व रूपइत्यादिपूर्ववत्सर्वत्र।अयमभिप्रायः ।आत्माज्ञानोद्भूतो

योबुद्ध्यादिरुपाधिस्तत्रप्रतिबिंबरूपेणात्मानमध्यस्यतद्गु
द्ध्वंचसुखदुःखादिकमात्मन्यध्यस्यतिसोयमध्यासलक्ष
णोबंधस्तत्वज्ञानेनसकारणस्यतस्यबाधएवमोक्षइतिसर्वम
नवद्यं ॥ ५ ॥

ननुनिःकंपमेकमित्यादिनासर्वशरीरेष्वेकएवात्मोक्त
स्तच्चनसंभवतितथासत्येकस्मिन्सुखिनिसर्वएवसुखिनः स्यु
र्दुःखिनिवादुःखिनोभवेयुर्नत्वेवमस्त्येव बंधमोक्षगुरुशिष्य
जन्ममरणादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्याप्रतिशरीरमात्मांतर
सिद्धिः। तथाचकणादोदितंसूत्रं "नानात्मानोव्यवस्थात" इ
तिशंकामपाकर्त्तुंश्लोकमवतारयति। यएकोविभातीति। य
द्वायद्यात्मामनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपस्तदाकथमस्यासिद्धिः
पदार्थमात्रस्यतदधीनसिद्धिकत्वादात्मसिद्धावपितदेवसाध
नमुचितमन्यथातद्रहितस्यखपुष्पादिवदत्यंतासत्यत्वमेव
स्यादित्यतआह--

यएकोविभातिस्वतःशुद्धचेताःप्रका
शस्वरूपोपिनानेवधीषु ॥ शरावो

दकस्थोयथाभानुरेकःसनित्यो
पलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ६ ॥

एकअद्वितीयः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः। वृक्षस्यस्वगतोभेदः पत्रपुष्पफलादितः। वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयः शिलादितः । एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा ।अजोह्येकः। एकोवशीसर्वभूतान्तरात्मा। एकमेवाद्वितीयंब्रह्म ।एकंनिविष्टंबहुधागुहासु।क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत । अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः। अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितं। एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः । एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् । समोमशकेनसमोनागेनेत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यसाचिव्येनैवइतिपदेनसांख्यवैशेषिकादिमताभ्युपगतोनानाजीववादोनिराकृतइत्यवगंतव्यं । यानिचजन्ममरणसुखदुःखादीन्यात्मभेदसाधकानिलिंगान्युदाहृतानितैस्तान्येतदुदाहृतवाक्यापहृतविषयत्वात्कालात्ययापदिष्टानीत्यवगंतव्यं । तुल्याचसंसर्गतानेकात्मवादेएक

स्मिन्नात्मनिसुखिनिदुःखिनिवासर्वात्मनांसुखदुःखादि
मत्त्वप्रसक्तिविभुत्वेनसर्वदेहगतत्वात्सर्वात्मनांविभातिप्रक
शतेस्वतःस्वयमेवनतुज्ञानकर्मत्वेनघटादिवत् । तेषांजड
त्वेनप्रमाणांतरापेक्षास्वरूपप्रकाशउचितैव नतुस्वस्फुरण
स्वरूपस्यात्मनः । अदृष्टोद्रष्टानान्योतोस्तिद्रष्टेतिश्रुतेः ।
शुद्धंनिर्मलंरजस्तमःक्रोधादिमलानभिभूतं चेतश्चित्स्वरू
पंयस्यसशुद्धचेताः पुरुषस्तस्यस्वतएवसाधनंविनैवात्मा
स्फुरतीत्यर्थः । यद्वाआत्मनोभेदसिद्धौप्रमाणापेक्षामपाक
रोति। स्वतइति।प्रमाणापेक्षांविनैवसिद्धमवगतंचेतः चैत
न्यंज्योतिःस्वरूपंयस्यसतथोक्तः । यतोवाचोनिवर्त्तंतेअ
प्राप्यमनसासहेतिनतत्रचक्षुर्गच्छतिनवाग्गच्छतिइत्यादि
प्रमाणाविषयत्वमात्मनउपपादनंपुरस्तात् । अपिशब्दः एक
पदेनसंबध्यते स्वप्रकाशस्वरूपएकोप्यात्माअनेकासुधीषु
बुद्धिषुप्रतिबिंबतामवाप्यतत्तद्गतसुखदुःखाद्यनेकोपाध्य
धिष्ठानत्वेनन।नेवप्रतिशरीरंभिन्नइवाविभातिप्रकाशतेप्रती
यतेवायः सोहमित्यन्वयः । दृष्टांतमाह । शरावोदकस्थइ

ति । शरावेषुउदकानिशरावोदकानिशरावशब्देनप्रतिर्बिं बोपाधिजलपूर्णपात्रमवगंतव्यंनतुपार्थिंवतात्रहम् तेषुतिष्ठ तीतिशरावोदकस्थः । यथायद्यप्येकएवभानुरादित्योनाना बहुरूपोनिश्चलचंचलस्वच्छमलिनादिभेदेनप्रतिभातीतिसं बंधः । एवमात्माप्येकएवपरमार्थतःसन्मायाकल्पितमौ ढ्यपांडित्यशौर्यभीरुत्वादिभेदाभिन्नासुनानाबुद्धिषुनानेव भासतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननुभवत्वात्मनउपाधिरूपादेकस्यैवबहुधाऽवस्था । कथंनिरीहस्यदेहेन्द्रियादिसंबंधरहितस्यसर्वधर्मातीतस्य श्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धस्येहलोकपरलोकगतिरुपपद्यतइत्या शंक्य जलचांचल्येनचंद्रचांचल्यवदुपाधिगत्यातत्रगति भ्रमोनत्वमूर्तस्यगतिः संभवतीतिदृष्टांतपूर्वकमाह—

यथासूर्यएकोप्यनेकश्चलासुस्थि
रास्वप्यबन्वाग्विभाव्यस्वरूपः ॥
चलासुप्रभिन्नासुधीष्वेकएवसानि
त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ७ ॥

यथासूर्यएकइति । यथायेनप्रकारेणशरावादिगतासुचं चलासुस्वच्छत्वमलिनत्वाद्युपाधिविशिष्टास्वप्सुजलेषुप्र तिबिंबितः सूर्यएकोनेकोनानारूपतयाप्रतिभासतेनत्वाका शेदेदीप्यमानस्यरवेर्भ्रममंतरेणबहुत्वस्वच्छत्वमलिनत्वा दिकंकालत्रयेऽप्यस्ति । चलासुचंचलासुस्थिरासुस्थितासु तिष्ठंतीषु अपिशब्दः स्वच्छमलिनबहुस्वल्पादिसमुच्चया र्थः । अवन्वग्विभाव्यस्वरूपः अपामनुगच्छतीत्यवन्वक् अपांगमनंस्वच्छत्वमलिनत्वाद्युपाधिवैशिष्ट्यमधिगच्छती त्यर्थः । तत्रतद्वद्विभाव्यंजलचलनाद्यनुकारेणानुकृतंस्वरू पंयस्यसतथा । अन्येत्वनन्वग्विभाव्यस्वरूपइतिपाठमं गीकुर्वते।व्याख्यातंचतैरेव अन्वंचतिगच्छतीत्यन्वक् ना न्वगिति अनन्वक्तेनविभाव्यंस्वरूपंयस्यसतथोक्तः । एवंबहुव्रीहिसमासंकृत्वापश्चान्नञासमासःकर्त्तव्यः । अय मर्थः रविर्जलानुगतोनभवत्यपितुतथैवाकाशेदेदीप्यमानो भ्रान्त्याजलानुगतःप्रतीयते । दृष्टांतंदर्शयित्वादार्ष्टांति कमाह चलासुकर्म्मानुसारेणेहलोकपरलोकगमनशीलासु

भिन्नासुभातिशरीरंतिष्ठंतीषुधीषुतदन्वग्विभाव्यस्वरूपस्तद्ध
त्यादिधर्मेणधर्मवानिवभ्रांत्याप्रतीयमानोनतुस्वतःक्रियात
स्यामूर्त्तस्यतदसंभवात् । ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः ।
सइत्यादिपूर्ववत् ॥ ७ ॥

तस्मात्गुरुशिष्यबंधमोक्षस्वर्गनरकादिव्यवस्थोपाधि
गतात्मनिचंद्रादिचांचल्यवत्भ्रांत्याप्रतीयते नत्वक्रिय
स्यनिरस्तधर्माधर्मसंबंधस्यकापिचेष्टासंभवतीत्युक्तंतन्नसुं
दरं बुद्ध्यादिवदात्मनःक्रमद्रष्टृत्वेनतद्वदेवपरिणामित्वमना
त्मत्वंपरिच्छिन्नताचकिंनस्यादित्याशंक्ययदिक्रमद्रष्टृत्वं
स्यात्तदैवंस्यान्नत्वेवमस्त्यन्यथाघटदर्शनोत्तरकालएवसंदे
होविपर्ययोवास्यान्नत्वेवमस्तितस्माद्बुद्धिस्तद्वृत्तयः सत्यः
कदाचिदविदितानतिष्ठंतीतिदृष्टांतपूर्वकमाह--

यथानेकचक्षुःप्रकाशोरविर्नक्रमेण
प्रकाशीकरोतिप्रकाश्यं ॥ अनेका
धियोयस्तथैकःप्रबोधःसनित्योप
लब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ ८ ॥

यथानेकचक्षुःप्रकाशोरविरिति । यथायेनप्रकारेण रविरादित्योनेकचक्षुःप्रकाशः अनेकानियानिचक्षूंषितेषां प्रकाशोयस्यसोनेकचक्षुःप्रकाशोयुगपदनेकानिचक्षूंष्यधि तिष्ठतीत्यर्थः । ननुक्रमेणैकैकस्यचक्षुषः प्रकाशीकरोति तदधिष्ठातृत्वेनतदनुगतत्वात् । अनेकचक्षुषांनकाशोने कचक्षुःप्रकाशः । अत्रबहुवचनस्यत्रित्वमात्रपर्यवसानं नकल्पनीयंसर्वान् कपिंजलानालभेतइत्यादिवत्तत्राशक्य त्वात्तथाकल्पना॥ अत्रतुतस्यैवसर्वाधिष्ठातृत्वात्सर्वप्रका शकत्वंनतुबुद्ध्यादिवत्क्रमेणप्रकाशीकरोतिप्रकाश्यंअप्र काशान्प्रकाशान्करोतीतिप्रकाशीकरोतीतिच्विप्रत्य यः।अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरिच्विः । अप्रका शात्मकंजडंवस्तुजातमुदयमात्रेणप्रकाशयतीत्यर्थः । तथा तेनैवप्रकारेणैकश्चासौप्रबोधोऽधिष्ठाताअनेकाधियइतिद्वि तीयाबहुवचनं । अनेकान्यंतःकरणानितद्वृत्तीश्चयोयुगप त्प्रकाशीकरोतिसोहमात्मेतिसंबंधः । नतुक्रमेणतानित द्वृत्तीर्वातत्प्रकाशयति । ननुबुद्धिसाक्षीबुद्धिव्यतिरिक्तोना

स्तिसैवग्राह्यग्राहकतयेतिशाक्यभिक्षुपक्षीयाः प्रत्यवति ष्ठंतेतेचापाकृतास्त्रोटकाचार्यैः । तथा विदितत्वमवि प्रतिपन्नतयामतिषुप्रगतंविषयेषुयथा । यतएवमतःपरसं विदिताविदितत्वतएवयथाविषयाः ॥ ननुभवंतुमतयः प रसंवेद्याःस्वसंवेद्यतायां तुनकिंचनदोषंपश्यामइत्यतआह। परसंविदिताः सततंहियतोनविदुः स्वममीविषयास्तुत तः । मतयोपितथापरसंविदितानविदुः स्वममूर्विषयास्तु यथेति ॥ सइत्यादिपूर्ववत् ॥ ८ ॥

ननुसर्वप्रवर्त्तकत्वेनबुद्धितद्वृत्तीनामपिरविरेवास्तुप्रवर्त कः किमात्माभ्युपगमेन । तथाचश्रुतिःयोदेवःसवितास्मा कंबुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकः इतिगायत्रीव्याख्यानेयोगियाज्ञव ल्क्योप्युक्तवान् । चिंतयामोवयंभर्गंधियोयोनःप्रचोदया त् । धर्मार्थकाममोक्षेषुबुद्धिवृत्तीःपुनःपुनरित्याशंक्यतत्रा पिसवितृपदस्यसूतेजगदितियोगाश्रयणेनब्रह्मपरतैवेत्याह । विवस्वत्प्रभातमिति।यद्वानित्यबोधस्वरूपआत्माअक्रमप्र काशइत्युक्तंतदसत्तत्साधकप्रमाणाभावेनाजडप्रकाशरूप स्यकस्यचिदसंभवात्संभवेवाप्रमाणविषयत्वेनघटादिवज्ज

इत्वाद्योदोषाःस्युरित्याशंक्यदृष्टांतपूर्वकमुत्तरमाह—

विवस्वत्प्रभातंयथारूपमक्षंप्रगृ
ह्णातिनाभातमेवंविवस्वान्॥य
दाभातमाभासयत्येकमेकंसनि
त्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा॥१॥

विवस्वतादित्येनप्रभातंप्रकर्षेणभातंप्रकाशितंतत्प्र
भयाव्याप्तंरूपादिवस्तुजातं यथायेनप्रकारेणाक्षंचक्षुःप्र
गृह्णातिप्रकर्षेणनीलपीतादिगुणवैशिष्ट्येनबोधयतीत्यर्थः।
नाभातंनतदप्रकाशितं।दृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह। एवम
मुनाप्रकारेणविवस्वान्सूर्योयदाभातंयेनचिद्रूपेणप्रकाशि
तंभासयति एकंप्रधानंसमस्तस्यजगतोक्षंचक्षुरेकमक्षंभग
वदक्षत्वेनप्रधानतोचितैवअयमभिप्रायः नयनाधिष्ठातृत्वे
नादित्यानुग्रहोपेतंचक्षूरूपादिगृह्णातितथाभगवत्तेजसोधि
ष्ठानभूतोविवस्वानपितत्प्रसादोपेतएवजगत्प्रकाशयातिसर्व
जगच्चक्षुःस्थानीयस्यरवेर्भगवदनुग्रहमंतरेणप्रकाशकत्वंना
स्ति। किंपुनरन्येषामितिदर्शयितुंतदुक्तं। ननुविवस्वदा

दिप्रकाशकमपियथान्येनानुगृहीतंप्रकाशयति । तद्वदात्मापिकेनचित्प्रकाशांतरेणानुगृहीतमेवप्रकाशयतिइतिचेन्न । तस्यापिस्वप्रकाशेन्यापेक्षायामनवस्थास्यात्तदतिरिक्तस्य प्रकाशस्याभावात्तस्यापिजडत्वेजगदान्ध्यंस्यात् । नान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिवेदांतकर्दंबेनद्रष्टृंतरस्यप्रतिषेधाच्च । यदादित्यगतंतेजोजगत्भासयतेखिलं । यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते इतिस्मृतेश्चप्रतिषिद्धप्रकाशान्तरालाघवादात्मैवानन्यप्रकाशोभ्युपगंतव्यः । तथाचसूर्यादिगतप्रकाशमात्रस्य तत्प्रकाशत्वान्नतत्परप्रकाश्यतेति । सइत्यादिपूर्ववत् ॥ ९ ॥

ननुस्वप्रकाशस्वरूपआत्मासर्वजगत्प्रकाशकइत्युक्तंतच्चनसंभवति । सर्वसंबंधेसंगत्वक्षतिरतिरिक्तसंबंधेचपरिच्छिन्नतास्यात् घटादिवदित्याशंक्योत्तरमाह—

समस्तेषुवस्तुष्वनुस्यूतमेकंसमस्तानिवस्तूनियन्नस्पृशंति ॥ वियद्वत्सदाशुद्धमच्छस्वरूपंसनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ १० ॥

समस्तेष्विति। समस्तेषुप्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरेषुमूर्तामूर्त वस्तुजातेष्वनुस्यूतमनुगतंसच्चिद्रूपाभ्यांसन् घटः सत् जलं सतीव्यक्तिरित्यादिजडपदार्थेषुसत्तान्वयप्रतीतेः। घोरमूढ धीवृत्त्योर्द्वयोरप्यात्मनोन्वयाभ्युपगमात्। घटसत्त्वंपटसत्त्व मित्यादौविशेषणीभूतानांघटादीनामेवभेदः प्रतीयते नतुवि शेष्यांशेनप्रत्ययोभवति। यदितुविशेषणभेदप्रत्ययान्यथानु पपत्त्याविशेष्यभेदोभ्युपगंतव्यस्तदाघटाकाशमठाकाशादा वपिविशेष्यभेदः प्रमाणसिद्धःस्यात्। तथाच सामान्याभ्यु पगमोऽपसिद्धांतःस्यात् इतिनकिंचिदेतत् । ननुसर्वानुगतं महासामान्यमेकमात्मातुनतथा तदसत्। सदेवसोम्येदमग्र आसीदितिश्रुतेः। असन्नेवसभवति। असत्ब्रह्मेतिचेद्वेद अ स्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुरित्याद्याब्रह्मस्वरूपमेवस त्त्वंप्रतिपादयंति। ब्रह्मात्मव्यतिरिक्तसत्तानभ्युपगमात्। वि शेषणभेदेपिविशेष्याभेदमपाकरोति। एकंभेदाविशिष्टेष्वनुस्यू तमपिनिर्भेदं समस्तानिवस्तूनियदात्मस्वरूपंशुक्तिरजतवन्न स्पृशंति। नतत्रस्वसंबंधमापादयंति। कल्पितस्यस्वरूपासत्त्वे

नाधिष्ठानसंबंधाभावात्। निरवयवशुद्धस्यव्याप्यगुणदोषा लेपेदृष्टांतमाह । वियदाकाशेयथासर्वगतमपिशुद्धमेकंतथा सर्वांतर्यामित्वेनसर्वानुस्यूतमपि शुद्धंनिर्मलंबुद्ध्यादिगत रागादिमलरहितं । प्रज्ञानमेवेतिश्रुतेः । अतएवाच्छस्वरू पंअच्छंस्वच्छंसर्गादिसर्वधर्मातीतंयद्वस्तुसोऽहमात्मेत्यन्व यः । असंगोनहिसज्जते । असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः॥ १०॥

नन्वसंगश्चेदात्माकथमहंसुखीदुःखीसंसारीबद्धइत्या दिधर्म्मवत्तयाप्रतीयतेइत्याशंक्याह—

घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कंय थामन्यतेनिःप्रभंचातिमूढः॥ त थाबद्धवद्भातियोमूढदृष्टेःसनित्यो पलब्धिस्वरूपोहमात्मा॥ ११॥

घनच्छन्नदृष्टिरिति । घनेनमेघेनछन्नाआच्छादितादृष्टि र्दर्शनंचक्षुर्यस्यसघनच्छन्नदृष्टिःपुरुषःघनाभिभूतदृष्टिरित्य र्थः। सघनच्छन्नंघनेनाभिभूतंयथायेनप्रकारेणार्कमादित्यंम न्यतेजानातिकथंभूतमर्कंनिःप्रभंनिर्गताप्रभादीप्तिर्यस्मात्स

तथोक्तस्तं। नन्वल्पपरिमाणेन कथं महत्परिमाणस्य रवेश्छन्नत्वं मन्यत इत्याशंक्याह अतिमूढः अतिशयेनाविवेकरहित इत्यर्थः। दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतिकमाह तथा आदित्यविपरीतभानप्रकारेण बद्धः संसारी सुखी दुःखीति तेन तुल्ये वर्तत इति बद्धवत्। ननु वस्तुतोमूर्तस्याद्वितीयस्याविद्यादिसंबंधाधिष्ठानस्य बंधमोक्षौ संभवतस्तयोरवस्तुभूतत्वात् । तदुक्तं श्रुतौ। न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति श्रुतेः । वस्तुगत्या एवंभूतोपि मूढः आत्मानात्मविवेकरहिता दृष्टिर्बुद्धिर्यस्य स मूढदृष्टिः पुरुषस्तस्य वेदांतश्रवणसंस्काररहितांतःकरणस्य एवं भाति सोहमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

तथा च जन्ममरणसुखदुःखस्वर्गनरकबंधमोक्षादिव्यवस्थोपाधिगतैवात्मनि सर्वधर्मातीते केवले निरस्ताविद्यात्कार्यसंबंधे भ्रमात्प्रतीयत इति दृष्टांतपूर्वकमाह—

उपाधौ यथा भेदता सन्मणीनां तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेपि ॥ यथा

चंद्रिकाणांजलेचंचलत्वंतथाचंच
लत्वंतवापीहविष्णो ॥ १२ ॥

उपाधाविति ॥ उपसमीपेआधीयतेस्थाप्यतेयः सउपा
धिर्जपाकुसुमादिः निर्गुणस्यनिर्भेदस्यनिःक्रियस्यचसगु
णसक्रियसभेदेनयद्भानकारणंतदुपाधिः । तदेवदृष्टांतपूर्व
कमाह । सन्मणीनामिति।विशुद्धमणीनां यथायेनप्रका
रेणजपाकुसुमादींद्रनीलमण्यादिसंबंधात्तमुपरागमवाप्य
शुद्धस्फटिकादीनामपितत्तदाकारेणभानंभवति । दार्ष्टां
तिकमाह । तथातेनमण्यादिप्रकारेणबुद्धीनांभेदाः बुद्धि
भेदास्तेषुबुद्ध्याद्युपाधिषुसत्सुतेपितवापिभेदता नानारू
पताकूटस्थत्वादिरूपेणभवति । तद्यथा। अधिष्ठानतयादे
हद्वयावच्छिन्नचेतनः कूटवन्निर्विकारेणास्थितः कूटस्थ
उच्यते । अज्ञानोपहितंबिंबचैतन्यमीश्वरः अंतःकरण
तत्संस्कारावच्छिन्नंअज्ञानेप्रतिबिंबितंचैतन्यंजीवइतिके
चित् । इंद्रियैरस्मिन्घटसंनिकर्षेअंतःकरणमपिअस्मिद्वा

राघटाकारतामेतितच्चसावयवत्वात्परिणम्यमानंदेहाभ्यंत
रघटादौदेहघटयोर्मध्येचसम्यग्व्याप्यवर्त्तते तत्रचदेहम
ध्यवर्त्तीतद्भागोहंकाराख्यः कर्तृशब्दवाच्योभवति । देह
विषयमध्यवर्त्तीदंडायमानस्तद्भागोवृत्तिज्ञानाख्यः क्रिया
शब्दाभिधेयोभवतिघटादिविषयव्याप्तः तद्भागोविषयस्य
ज्ञानकर्मत्वापादकोभिव्यक्तियोग्यमित्युच्यते । त्रिभाग
स्यांतःकरणस्यातिस्वच्छत्वाच्चैतन्यंतत्राभिव्यक्तिमेति। त
त्राभिव्यक्तस्यचैतन्यस्यैकत्वेप्यभिव्यंजकांतःकरणभाग
लक्षणोपाधित्रैविध्यात्तस्यापित्रैविध्यंव्यपदिश्यते कर्तृभा
गानुगतश्चिदात्माप्रमाताक्रियाभागानुगतश्चिदंशःप्रमाणं
विषयानुगताभिव्यक्तियोग्यत्वभावावच्छिन्नश्चिदंशःप्रमि
तिरिति विषयगतंब्रह्मचैतन्यमज्ञातंसत्तदेवफलमित्युच्य
ते।बिंबप्रतिबिंबमुखानुगतमुखस्वरूपवत्। जीवेश्वरानुगतं
सर्वानुसंधातृचैतन्यंसाक्षीत्युच्यते । ईश्वरोपित्रिविधःस्वो
पाधिभूताविद्यागुणत्रयभेदात्सोपिब्रह्मविष्णुरुद्रभेदात्त्रि
विधोभवति । कारणीभूतसत्वगुणविशिष्टोविष्णुःपालकः

कारणीभूतरजोगुणविशिष्टोब्रह्मास्रष्टा हिरण्यगर्भस्तुनब्र
ह्ममहाभूतकारणत्वात् । स्थूलभूतकारणत्वेनौपचारि
कीब्रह्मेतिसंज्ञा । कारणीभूततमोगुणविशिष्टत्वाद्रुद्रःसंह
र्ता । ब्रह्मोपाधिस्तुसूत्रकारेणैवोपदिष्टः। जन्माद्यस्ययतइ
ति । अस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरस्यजगतोयतोनिमित्ता
ज्जन्मादिजन्मस्थितिभंगंतद्ब्रह्म।ब्रह्मसंज्ञाप्यौपाधिक्येव। त
स्यसंज्ञासंज्ञिसंबंधरहितत्वात् । तथा जीवोपित्रिविधः ।
उपाधिभेदेनविश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञाभेदमधिगच्छति । तद्य
था । अविद्यांतःकरणस्थूलशरीरविशिष्टोजाग्रदवस्थाभि
मानीविश्वः । विश्वणवस्थूलशरीराभिमानरहितउपाधिद्व
यावच्छिन्नःस्वप्नाभिमानीतैजसः शरीरांतःकरणोपाधिद्वय
हीनांतःकरणसंस्कारावच्छिन्नाज्ञानमात्रविशिष्टः सुषुप्त्यव
स्थाभिमानीप्राज्ञः। एवंस्तंभादिब्रह्मांताश्चयंवकचतुर्मुखा
द्याःसंज्ञास्तथासरस्वतीश्रीभवानीत्याद्याश्चैतस्यैवोपाधिभे
देनसंज्ञाअवगंतव्याः सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेः । ननुसर्वा
त्मकत्वेनसर्वत्रसर्वदाचेत्सत्त्वमात्मनःकथमिहलोकपरलो

कादौकर्मनिबंधनाततत्क्रियापुराणादौप्रसिद्धा तस्यामूर्तध
र्मत्वादित्याशंक्याह।यथाचंद्रिकाणामिति। चंद्रिकाश्चंद्रप्र
तिबिंबालक्षणयोच्यंते। चंद्रकाइतिपाठेपिचंद्रप्रातिबिंबाए
वावगंतव्याःस्वार्थेकप्रत्ययः। यथाआकाशेदेदीप्यमानस्य
चंद्रमसःचंचलत्वंस्वच्छत्वंमलिनत्वंतत्रनसंभवतिकेवलं
भ्रांत्यातद्धर्मत्वेनप्रतीयतेप्रतिबिंबद्वारातथाहेविष्णोहेव्या
पनशीलइहपुराणाद्युपवर्णितकर्मकार्यसंसारमंडलआध्या
सिकसंबंधाबुद्धिगतचंचलत्वमूढास्तदधिष्ठानेब्रह्मणाधिग
च्छंति।नतुनिरस्तधर्माधर्मसंबंधेत्वयिकापिक्रियासंभवति।
ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः।नचान्यथाख्यात्याभ्युपगमो
वृत्तइतिवाच्यमत्रसर्वधर्मविशिष्टस्याज्ञानबुद्ध्यादेरारोपा
भ्युपगमाद्धर्मिणोन्यत्रसत्त्वानभ्युपगमात्तच्छंकायानावका
शलेशोपीतिसर्वमनवद्यं ॥ १२ ॥

इतिश्रीवेदांतसिद्धांतदीपिकाहस्तामलकटीकासमाप्ता ॥

श्रीः

अथ निर्वाणपंचकम् ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ शंकरं परमानंदं सच्चिदानंद विग्रहं ॥ नित्यं निरंजनं शंभुं नमामि जगदीश्वरं ॥ १ ॥ नाकृतंकृतेभवति अकृते मोक्षं कृतेन कर्मणा न भवति इति कर्मपक्षनिरासः । भेदोपासनायां दोषमाह ।

ॐ आत्मनि अन्यत्र वेद अथ तस्य योन्यां देवता मुपासतेमृत्योःस मृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति द्वितीयाद्वै भयं भवति यस्तस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते अथ तस्य भयं भव तीत्यादिवाक्यं श्रुत्वा परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् वैहसौ म्यब्राह्मणोनिर्वेदमायात् इति प्रव्राजिनोलोकमेतमिच्छं तः प्रव्रजंतिब्राह्मणाः किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमा त्माऽयंलोकः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतीतिश्रुतेः । पुत्रैषणा याश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथब्राह्मणाभि क्षाचर्यंचरंति।निर्वेदमायातः त्वंपदार्थविवेकायसंन्यस्यसर्व कर्मणांशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वागुरुंप्रपृच्छे

पापवादपूर्वकम् । यथा असर्पभूतायांरज्जौसर्पारोपवद्वस्तु न्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपवस्तुसच्चिदानंदाद्वयंब्रह्म अज्ञानंस कलजडसमूहोऽवस्तु । अज्ञानमपिद्विविधंज्ञानशक्तिक्रिया शक्तिभेदात् रजस्तमोरहितंसत्वंज्ञानशक्तिरित्युच्यते । स त्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवचेतिस्मृतेः। क्रियाशक्तिर्द्वि विधा। आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च । रजःसत्वरहितंतमः आवरणशक्तिरित्युच्यते । कृष्णंतमः आवरणात्मकत्वा त् । इति तमःसत्वरहितरजोविक्षेपशक्तिरित्युच्यते । रज सोलोभएवचेतिस्मृतेः । लोभादीनांविक्षेपकत्वंप्रसिद्धं । अथवा अज्ञानमपिद्विविधं मायाअविद्याभेदात् । चैत न्यमपित्रिविधं साक्षीश्वरजीवभेदात् । पुनःमायासमष्टिरू पात्रिविधा । कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात्। अविद्याव्यष्टिरूपा त्रिविधा।कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् । पुनःईश्वरोपित्रिविधः ईश्वरहिरण्यगर्भविराड्भेदात् । अथवा ब्रह्मविष्णुशिवभे दात् । जीवोपित्रिविधः प्राज्ञतैजसविश्वभेदात् । तथाहि ईश्वरस्यसमष्टिरखिलकारणत्वात्कारणशरीरं । आनंदप्र चरत्वात् कोशवदाच्छादकत्वात् आनंदमयःकोशः । स

र्वोपरमत्वात्सुषुप्तिः। हिरण्यगर्भस्यसमष्टिस्थूलप्रपंचापेक्ष
यासूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयःकोशः। ज्ञानशक्तिमान्
कर्तृरूपःमनोमयकोशः। इच्छाशक्तिमान्करणरूपःप्राणम
यकोशः। क्रियाशक्तिमान्कार्यरूपःजाग्रद्वासनामयत्वात्
स्वप्नःविराजःसमष्टिस्थूलभोगायतनत्वात्स्थूलशरीरंअन्न
विकारत्वात् अन्नमयःकोशः। श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियशब्दादि
विषयज्ञानत्वात्जाग्रत्प्राज्ञस्यव्यष्टचहंकारादिकारणत्वा
त्कारणशरीरं आनंदप्रचुरत्वात् कोशवदाच्छादकत्वात्
आनंदमयकोशः। सर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिःतैजसस्यापिव्यष्टि
स्थूलप्रपंचापेक्षयासूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयमनोमयप्राणमयः
कोशः जाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नःविश्वस्यव्यष्टिःस्थूलभो
गायतनत्वात् स्थूलशरीरंअन्नविकारत्वात् अन्नमयः
कोशः। श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियशब्दादिविषयज्ञानत्वात् जाग्रत्
एवंसमष्टिव्यष्ट्योर्वनवृक्षयोरिवएतदुपहितयोरीश्वरजीव
योरपिवनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोरिवाभेदःवनवृक्षतदव
च्छिन्नाकाशयोर्वाआधारानुपहिताकाशवत् अनयोराधा

रभूतंयदनुपहितंचैतन्यतुरीयंसाक्षिइत्युच्यते।अयमेवाध्या
रोपः । अपवादोनाम यथारज्जुविवर्तस्यसर्पस्यावस्तुनो
अज्ञानस्यप्रपंचस्यआपिब्रह्ममात्रंभवतिएवंसर्वद्वैतोपमर्दने
नअज्ञानंनश्यत्येवतर्हिअस्त्येवाज्ञानं । प्रकृतेकिमायात
दारापत्यक्षेत्रवित्तादिदूरः इति । पत्नीपुत्रक्षेत्रधनादिकम
पिपरित्यज्यस्थूलदेहेनसहस्वर्गंवानरकंवागच्छतिव्यावहा
रिकोजीवः संसारीसएव । इहलोकेपरलोकादिषुसंचर
तीतिसर्वानुभवसिद्धमितिकिंवक्तव्यं । तर्हिइदंपारिदृश्यमा
नंदेहापिअविद्यकंप्रत्यक्षंयथातथाब्रह्मादिपिपीलिकांतंप
रोक्षप्रत्यक्षरूपंसर्वंजगत्मायिकमनात्मरूपं। चिदात्माकी
दृशइत्यतआह । साक्षीति । ज्ञाताज्ञातंसाक्षादीक्षतेइति
साक्षीद्रष्टा । ननुएकःकूटस्थोनिर्धर्मकःसाक्षीनाङ्गियते अ
प्रामाणिकत्वात् इतिचेत्न। तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्य
भासासर्वमिदंविभाति। नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येत् । अदृष्टोद्रष्टाना
न्योतोस्तिद्रष्टानान्योस्तिमंताइत्यादिवेदांतप्रमाणराजेन
तस्यैवसर्वसाक्षित्वेनाभिषिक्तत्वात् । नित्यः कालत्रये

प्यबाध्यमानः देशतः कालतः वस्तुतः परिच्छेदरहितः ।
शिवःसच्चिदानंदस्वरूपः मायाविद्याजगज्जीवेश्वरादिदृश्या
दृश्यप्रपंचविलक्षणःप्रत्यगात्मासाक्षीब्रह्मैवसत्यंतस्मात् अ
न्यत्सर्वंअनित्यंसआत्मासोहमस्मीति । अस्मिन्नर्थेश्रुति
स्मृतिप्रभृतीनिबहूनिप्रमाणानि । ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ।
तरतिशोकमात्मवित् । शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंते । निष्क
लोनिष्क्रियोनिर्विकारोनिर्विकल्पोनिरंजनःशुद्धोदेवएको
नारायणः पुरुषएवेदꣳसर्वं । सर्वंखल्विदंब्रह्म । नेहनाना
स्तिकिंचन।तथाचस्मृतिः।अजोनित्यः शाश्वतोऽयंपुराणो
नहन्यतेहन्यमानेशरीरे। इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रेभ्यः। श्रु
तिस्मृतीममैवाज्ञाइतिप्राहस्वयंहरिः। तद्वेदितव्यंमुमुक्षुभिः
आत्मनोऽन्यत्राप्रियांत्वांरोदिष्यसि पामरादेहवादिनःइदं
मेस्यात्इदंमेभूयात् इदंमेपुनर्भविष्यतीतिदुःखसंसारार्ण
वेमज्जंति। तदुक्तंकैश्चित्। अलभ्यमानस्तनयः पितरौक्लेश
येच्चिरं। लब्धोपिगर्भपातेनप्रसवेनचबाधते ॥१॥ जातस्य
ग्रहरोगादिः कुमारस्यचमूढता । उपनीतेप्यविद्यत्वमनु

ह्वाहंश्चपंडिते ॥ २ ॥ यूनश्चपरदारादिदारिद्र्यंचकुटुंबिनः। पित्रोर्दुःखस्यनास्त्यंतोधनीचेन्म्रियतेतदा ॥३॥ एवंआशापाशक्लेशाहंकारादिकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वजन्मप्रलय युक्तसंसारसमुद्रेपुनः पुनः मग्नाभवंतिइत्यर्थः॥१॥

ननुप्रत्यगभिन्नः परमात्माजगत्जीवेश्वरादिभ्योभिन्न इतिचेत्प्रत्यक्षानुमानयोः प्रत्यक्षस्यबलवत्त्वात्तेषांदेहादीनांअनुमानेनअनात्मत्वेसिद्धेपिअहंजीवइतिवाप्रत्यक्षसिद्धत्वात्एषजीवः एषआत्मास्यात्तस्मात्परमात्माहं कथंभवेयमित्यतआह

रज्ज्वज्ञानाद्भातिरज्जुर्यथाहिः स्वात्माज्ञानादात्मनो जीवभावः ॥
आप्तोक्त्या हि भ्रांतिनाशे सरज्जुर्जीवो नाहं देशिकोक्त्याशिवोहं॥ २ ॥

रज्ज्वज्ञानादिति । दृष्टांतः।यथामहांधकारेकालत्रयेप्यविकाररज्ज्वज्ञानात्इयंरज्जुरितियथार्थज्ञानाभावतया भ्रांत्यानिर्विकाररज्जुः अहिः सर्पोभातिप्रकाशतेसर्पाकारे

णाविभाति यथाआप्तवचनात्नायंसर्पः किंतुरज्जुरेवतत्भ्र
मात्पूर्ववर्त्तमानकालेभ्रमकालेभ्रमनिवृत्तिकालेपिकालत्रये
पिनायंसर्पःरज्जुरेवेतिश्रुत्वामत्वादृष्ट्वारज्जौसर्पभ्रांतिनिवृत्ति
र्भवति तथादेशिकोक्त्यागुरुवचनात्महावाक्यश्रवणमन
ननिदिध्यासनात्ब्रह्मात्मव्यातिरेकेणजीवोनास्तितस्मादस
त्यंजीवः किंतुपरब्रह्मैवभवतीइतिश्रुत्वामत्वानित्यापरोक्षं
परंब्रह्मभूत्वाआचार्यप्रसादेनचअसंभावनाविपरीतभावना
निवृत्तिपूर्वकंनित्यापरोक्षब्रह्मैवाहमस्मीतिसिद्धमित्यर्थः २।

ननुप्रत्यक्षतयाप्रतीयमानस्यप्रपंचस्यकथमसत्यत्वंसंभवे
दित्याशंक्यस्वप्नदृष्टांतेनतस्यासत्यत्वादितिपरिहरति—

आभातीदं विश्वमात्मन्यसत्येस
त्यज्ञानानंदरूपेविमोहात् ॥ नि
द्रामोहात्स्वप्नवत्तन्नसत्यंशुद्धः पू
र्णोनित्यएकः शिवोहं ॥ ३ ॥

आभातीदमिति। विश्वंविविधाकारंसर्वंपरिदृश्यमानमि

देवमनुष्यपशुपक्षिमृगतिर्यगादिरूपंब्रह्मादिपिपीलिकांतं स्थावरजंगमात्मकंसकलंजगत् असत्यरूपं विमोहात् अज्ञानात् माययासत्यज्ञानानंदरूपेआत्मनिब्रह्मणिकालत्र येऽप्यसत्यमेवसत्यमिवभाति प्रकाशते ।अत्रदृष्टांतमाह । यथानिद्रामोहात् निद्रास्वरूपात् मायापरवशात् पुरुषस्य जीवस्यअसत्यःस्वप्नः सत्यमिवाभाति प्रकाशते । तथा असत्यमिदंजगदात्मस्वरूपंनभवति । अनात्मैव । किंतु शुद्धः शुभ्रोज्योतिषांज्योतिरितिश्रुतिः । पूर्णःसर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेतिश्रुतेः । नित्यः दृढः एकः अद्वितीयः एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः । शिवः एवंभूतआत्मासोऽह मस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥

ननुअहंजातोऽहंबालोऽहंयुवाऽहंवृद्धोऽहंनष्टोऽहंकर्त्ता ऽहंभोक्ताऽहंसुख्यऽहंदुःख्यहंपश्यामिगच्छामीत्यादिअनु भूयमानस्यममात्मत्वंकथमितिशिष्याभिप्रायंमनसिनिधा यगुरुः हेशिष्यजरामरणादिदेहधर्मः शब्दस्पर्शरूपरसगंधा इंद्रियधर्मःक्षुत्पिपासादिप्राणधर्मः संकल्पविकल्पौमनोधर्मः

निश्चयानुसंधानादिबुद्धिधर्मः विचारणावधारणादिचित्त धर्मः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिअहंकारधर्मः ज्ञातृत्वानुभावितृत्वा दिअंतःकरणधर्मः आत्मधर्मोनकश्चिदित्याह--

नाहंन जातो न प्रवृद्धो न नष्टो देह
स्योक्ताः प्राकृताः सर्वधर्माः॥कर्तृ
त्वादिश्चिन्मयस्यास्ति नाहंकार
स्यैवह्यात्मनोमेशिवोहं ॥ ४ ॥

नाहमिति।नाहंजातः किंतु षड्विकारशून्यत्वात् जायतेऽस्तिवर्द्धतेविपरिणमतेअपक्षीयतेविनश्यतीतिषड्भावविकारादेहधर्मः ममधर्मोनकिंचन । किंतुअहंकारस्यैव प्रकृतिधर्माः। एवंचिन्मयस्यसच्चिदानंदस्वरूपस्यसर्वसाक्षिणः ममैतेधर्माः कदाचित्किंचित्कश्चित् धर्मलेशोनास्ति । अस्मिन्नर्थेभगवद्वचनंप्रमाणं । नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः। अजोनित्यः शाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥ १ ॥ इति।असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः । यद्यद्भौतिकंयद्यज्जन्मादिकम्तत्तदनात्मेतिसि

द्धं। तस्मात्शिवोहमस्मीतिकर्तृत्वादिअहंकारधर्मत्वात् । मायापरवशात्भ्रांत्यामयाअनुभूयमानत्वादिदानींतुसद्गुरू पदेशनेज्ञात्वातस्मादहमात्माब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

मुमुक्षूणामविद्यानिवृत्त्यर्थंज्ञानदार्ढ्यायचनिःसंशयज्ञानार्थं पुनर्वदति—

मत्तो नान्यत्किंचिदत्रास्ति दृश्यं
सर्वंबाह्यं वस्तु मायोपक्लृप्तम्॥आ
दर्शांतर्भासमानस्य तुल्यं मय्य
द्वैतेभाति तस्माच्छिवोहं ॥ ५ ॥

मत्तोनान्यदिति । मत्तोऽन्यत्इतरत्कदाचिदपिकिंचिदपिनास्तिकिंबहुना । सब्रह्मासशिवः सविष्णुःसेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् सप्राणः सकालाग्निः सचंद्रमाःइत्यादिश्रुतिभ्यः प्रतिपादितत्वात् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मसिद्धंसोहमस्म्येव । मय्येवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितं । मयिसर्वंलयंयातितद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहं । अत्रदृष्टांतः । वस्तुमायोपक्लृप्तंआदर्शांतर्भासमानस्यतुल्यंयथाऽऽदर्शेप्रति

बिंबितंमुखंग्रीवास्थमुखंभवति आदर्शेमुखंनास्तितथापि तत्प्रतिबिंबितंमुखंग्रीवास्थमुखादन्यंनास्ति आदर्शस्य स्वच्छत्वात् तस्मिन्प्रतिबिंबितंमुखाभासंमुखमेवनवास्त वंबिंबभूतंयथार्थभूतंमुखंनभवति तथाअंतःकरणस्यावि द्याकल्पितस्यस्वच्छद्रव्यत्वात् तस्मिन्प्रतिबिंबितंचैत न्यंजीवचैतन्यंतत्प्रतिबिंबंब्रह्मात्मस्वरूपमेववास्तवस्वरू पमेवबुद्धौस्वच्छत्वेनसाक्षिबिंबग्राहकत्वात् साक्षिचिदा भासयोस्तादात्म्याध्यासः तस्मिन्निवृत्तेकृतकृत्योभवति विज्ञायदेवंसर्वपाशापहानिः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिना न्यःपंथाविद्यतेयनायभिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः इत्यादिश्रुतेः । ननुदर्पणमुखयोर्जपाकुसुमस्फटिकयोःसा वयवयोःप्रतिबिंबदर्शनात् नीरूपस्यात्मनःकथंप्रतिबिं बतयाभ्युपगमइत्याशंक्याह ॥ जानुप्रमितजलेमेघस्यग्रहन क्षत्रोदराकाशस्यप्रतिबिंबदर्शनात्चएवंनिरवयवस्यात्मनः प्रतिबिंबोभवति ।ननुआत्मनःप्रतिबिंबेकिंप्रमाणमितिचेत् शृणु । रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव दृश्यतेजलचंद्रवत् मायाभा सेनजीवेशौकरोतीत्यादि वदता वेदांतप्रमाणराजेनतस्यै

वसर्वप्रतिबिंबत्वेनाऽभिषिक्तत्वात् अतःअंतःकरणस्या विद्याकल्पितत्वात् साक्षीभास्यत्वात् उत्पत्तिमत्त्वात् जडत्वात् अज्ञानकार्यत्वात् सोपाधिकत्वात् । त स्मात्प्रतिबिंबितंचैतन्यंसाक्षीचैतन्यमेव । तथापि आदर्शाभावेमुखाभावःअंतःकरणाभावेप्रतिबिंबाभावःप्र तिबिंबाभावेजीवत्वाभावःतदभावेईश्वरत्वाभावःतदभावे मायाऽविद्याभावेतयोरभावःतस्मात् नित्यशुद्धबुद्धमुक्त परमानंदाद्वयंब्रह्मैवाहमहमस्मीतिसर्ववेदांतसिद्धांतोयं। ना न्यत्पश्यतिनाऽन्यच्छृणोतिनाऽन्यत्वदति तदेवभूमायो वैभूमासएवसुखंयदन्यत्तदल्पंएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूता निमात्रामुपजीवंति तस्मिन्सर्वाणिभूतानिआत्मैवाभूद्वि जानतः।तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतःइत्यर्थः।५॥

हरिःॐतत्सदितिश्रीमद्भगवत्पादपूज्यश्रीम च्छंकराचार्यविरचितनिर्वाणपंचकंश्रीमत्परम हंसपरिव्राजकश्रीस्वामिनित्यानंदसरस्वती विरचितनिर्वाणपंचकविवृतिसमेतंसंपूर्णम् ४

श्रीः ।

अथ मनीषापंचकम्.

श्रीगणेशायनमः ॥ अथश्रीमनीषापंचकंप्रारभ्यते ॥ श्रीमद्यतीन्द्रमानम्यजगन्नाथमुनिंगुरुं ॥ मनीषापंचकव्याख्यातन्यतेमधुमंजरी ॥ १ ॥ तत्रादौकथानिरूप्यते । सत्याचार्यस्यगमनेकदाचिन्मुक्तिदायकं ॥ काशीक्षेत्रंप्रति सहगौर्यामार्गेतुशंकरं ॥ १ ॥ अंत्यवेशधरंदृष्ट्वागच्छगच्छेतिचाब्रवीत्॥ शंकरःसोपिचांडालस्तंपुनः प्राहशंकरं॥२॥ अस्यार्थः । कदाचित्मुक्तिदायकंकाशीक्षेत्रंप्रतिआचार्यस्यशंकराचार्यस्यगमनेसतिमार्गेगौर्यासहशंकरंअन्त्यवेषधरंचांडालवेषधारिणंदृष्ट्वागच्छगच्छेतिचअब्रवीत्उक्तवान् । तंशंकरंप्रतिनामआचार्यंप्रति चांडालोपिसः शंकरः पुनःप्राहप्रत्युत्तरंदत्तवान्किंतत् तथाहि—

अन्नमयादन्नमयमथवाचैतन्य
मेवचैतन्यात्॥द्विजवरदूरीकर्तुं
वांछसिकिंब्रूहिगच्छगच्छेति॥ १॥

अन्नमयादिति। अद्यतेयज्जनैस्तदन्नंअनुभवंतिचभूतानियत्तदन्नं। अदभक्षणइतिधातोरन्नशब्दस्योत्पन्नत्वात्। अदन्तियच्चभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइतिश्रुतेश्च।तदन्नमयस्तत्प्रधानस्तद्विकारोवास्थूलदेहोऽन्नमयइत्युच्यते। तस्मादन्नमयाच्चंडालत्वजातिविशिष्टाद्विप्रत्वजातिविशिष्टाद्वा अन्नमयमुक्तलक्षणंस्थूलदेहमन्यतरजातिविशिष्टंदूरीकर्त्तुं दूरतःपरिहृत्यगंतुंहेद्विजवर जन्मनाजायतेशूद्रः कर्मणाजायतेद्विजः। वेदाध्यायीभवेद्विप्रोब्रह्मजानातिब्राह्मणइतिस्मरणात् द्विजानांद्विजन्मनांकर्मिणांवामध्येवरःश्रेष्ठःअत्यंतकर्मीत्यर्थः। गच्छगच्छेतिवचसावांछसिअभिलषसिमनःपूर्वकत्वात्वाग्व्यापारस्य।यद्धिमनसाध्यायतितद्वाचावदति वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिभ्योवाग्व्यापारस्यमनोव्यापारपूर्वकत्वंसिद्धं। तदुक्तंभाष्यकृताश्रीविष्णुदिव्यसहस्रनामभाष्ये। मनसावाचाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरति यद्धिमनसाध्यायति तद्वाचावदतिइतिश्रुतिभ्यांसंस्मरणंध्यानचंनामकीर्तनेएवां

तर्भूतमितिकिंब्रूहीतिकाकुस्वरेणआक्षेपःकृतः। पक्षांतरमवलंबयत्यथवेति। अथवाऽतचैतन्यमेवचैतन्यात्। नच भिन्नःचैतन्यधर्मः चेतनस्याद्वितीयत्वेनव्यक्तिभेदस्यानंगीकारेणजातेरनंगीकारात्। तच्चचैतन्यंकूटस्थरूपं प्रतिबिंबरूपमवच्छिन्नरूपमेवनान्यत् । तादृशादेवचैतन्यात् पूर्वोक्तोभयजातिविशिष्टस्थूलदेहांतर्वर्तिनोदूरीकर्तुंवांछसि। किंब्रूहिगच्छगच्छेति पूर्ववदनुषज्यते ॥ १ ॥

द्वेधाविकल्पोद्वितीयविकल्पमादौपरिहरन्प्रतिबिंबावच्छिन्नचैतन्याभ्यांतयोश्चैतन्ययोर्दूरीकरणेच्छानयुज्यत इति क्रमेणसदृष्टांतमाह—

किंगंगाबुनिबिंबितेंबरमणौचंडा
लवाटीपयःपूरेवांतरमस्तिकांच
नघटीमृत्कुंभयोर्वांबरे॥प्रत्यग्व
स्तुनिनिस्तरंगसहजानंदावबोधां
बुधौविप्रोयंश्वपचोयमित्यपिम
हान्कोयंविभेदोत्तमः ॥ २॥

किमिति । गंगांबुनिआर्यावर्त्तक्षेत्रेकाश्यादिपुण्यनगर प्रांतेदेवतामनोहारिणीविष्णुपदोद्भवाभागीरथीजाह्नवीत्य परपर्यायनाम्नीविलसतिगंगातस्याः सर्वपापक्षयकरंपरममो क्षप्रापकंचयदंबुजलं तस्मिन् अंबरमणौअंबरेनभसिमणि रिवदीप्यतिसयेनविराजमानत्वादंबरमणिः सूर्यः तस्मिन् बिंबितेप्रतिबिंबितेसतिप्रतिच्छाययादृश्यमानेसतीतिया वत् । तथैव चंडालवाटीपयःपूरे चंडालाः श्वपचास्ते षांवाटीवीथीतस्यांपयःपूरंचर्मक्लेदनादिनादुर्गंधंदुर्मलिनं जलंतस्मिन्बिंबितेसतीत्यनुषज्यते । अंतरंभेदोऽस्ति विद्यतेकिमित्याक्षेपः उभयत्रापियोज्यः । नांतरमनुभूय ते । विद्वदविद्वत्साम्येनेत्याक्षेप्तुराभिप्रायः । एवंप्रतिबिं बपक्षांगीकारेभेदभ्रमस्यानवकाशंप्रदर्श्यावच्छिन्नपक्षेपितं दर्शयति । कांचनेति । कांचनेनसुवर्णेननिर्मिताघटीकुंभः कांचनःमृदाप्रसिद्धयागंधादिगुणवत्यानिर्मितः कुंभोमृत्कुं भस्तयोस्ताभ्यामवच्छिन्नमाच्छादितमंबरंनभोयत् तस्मि न् अंबरेंतरमस्तिकिमित्याक्षेपः । नास्त्येवेतितात्पर्यं ।

अत्रोभयपक्षयोः प्रतिबिंबयोरवच्छिन्नयोर्वाबिंबेनवाऽनव
च्छिन्नेनप्रतिबिंबाभ्यामवच्छिन्नाभ्यांवाबिंबस्याऽवच्छि
न्नस्यप्रतिबिंबयोरवच्छिन्नयोर्वापरस्परंनकदाचित्भेदगं
धस्यावकाशः व्यवहारभेदस्योपाधिपरामर्शमंतरेणाविभा
व्यमानत्वात् । विचाराभावजीवस्यद्वैतमिथ्यात्वमस्यवि
चारवद्भिर्नवस्तुत्वमवसीयते । किंतुविचारविकलैरेवेत्य
तोविचारवताभवताकथमुच्यते गच्छगच्छेतीत्यभिप्रायः।
संप्रतिदृष्टांतेसोपाधिकयोरन्योन्यमनुपाधिकेनताभ्यांतस्य
च भेदाभावेप्युपाधिभूतयोरार्यावर्तादिपुण्यापुण्यक्षेत्रयोर
थ चतत्स्थगंगादिपुण्यापुण्यजलयोर्भेदस्याविद्यमानत्वात्
दार्ष्टांतिकेपि विप्रत्वाविप्रत्वजातिविशिष्टयोः स्थूल
सूक्ष्मदेहयोस्तत्संस्कारतदभावविशिष्टयोरंतःकरणयोश्च
भेदस्यानुभूतत्वात् विप्रत्वजातिविशिष्टतत्संस्कारोपेतदे
हतदंतर्वर्त्यंतःकरणाभ्यांतज्जातिरहिततत्संस्कारशून्यदेह
तदंतर्वर्त्यंतःकरणयोर्दूरीकरणेच्छामुक्तैवेतिवदताशंकित
इव पुनरप्यध्वस्तप्रपंचविधुरेपरमात्मनिविज्ञातेनाकिंचि

दन्यद्विद्यतइति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतिमवष्टभ्यसर्वात्मकत्वमात्मनोऽभवत् । उपाधिदृष्ट्यापितद्दूरीकरणेच्छानघटिष्यते इतिप्रथमंविकल्पं परिहरति । प्रत्यग्वस्तुनीति । प्रातिलोम्येनमिथ्याध्यस्तसर्वप्रपंचवैलक्षण्येनअंचतिप्रकाशयतिइतिप्रत्यक् परमात्मा सच्चवस्तुअनध्यस्तात्मस्वभाववत्त्वेसतिकल्पितसमस्तवस्त्वधिष्ठानभूतः तस्मिन्प्रत्यग्वस्तुनि । किंचनिर्गतप्रपंचरूपस्तरंगोयस्मात्सहजानंदाववोधांबुधेः सहजस्वभावः आनंदः सुखंअवबोधः स्फुरणंस्वभावभूतोनकेनापिनिर्वर्तितआनंदश्चासाववबोधश्चेतिसहजानंदाववोधः सएवांबुधिरिवांबुधिरपर्यंतत्वात् तस्मिन्निस्तरंगसहजानंदाववोधांबुधौप्रत्यग्वस्तुन्यहमित्यनुभूयमानेसतीतिशेषः । विप्रोऽयंद्विजातिरध्ययनशीलः श्वपचोऽयंचांडालः पशुघातकइतिचइयत्तापरिच्छेदशून्योऽयंविभेदभ्रमः द्वैतभ्रांतिः कः कुतः संभवतिनकुतोपीत्यर्थः । प्रत्यगेकरसस्यवस्तुनोनिष्प्रपंचोक्तेरितिभावः ॥ २ ॥

एवंकेवलपारमार्थिकदृष्टिमवलंब्याऽक्षिप्तः सन् आचार्योयंदेवस्तारकोपदेष्टापूर्णपुरुषोविश्वेश्वरोभवितुमर्हतीति निश्चित्ययथोक्तमेवमेतत् एतादृशदृष्टिमत्सु भवादृशेषुनास्माकंचंडालत्वादिप्रतीतिरित्यभिप्रेत्यजाग्रदित्यादिभिः पंचभिःश्लोकैःस्वानुभवंनिरूपयति । तत्रतावच्चतुर्षुवेदेषु यानिप्रसिद्धानि प्रज्ञानंब्रह्म अहंब्रह्मास्मि तत्वमसि अयमात्माब्रह्मेत्येवंरूपाणिक्रमेणऋग्यजुःसामाथर्वणोपनिषद्गतानिमहावाक्यान्यर्थतोऽनुक्रामति । जाग्रदित्यादिना--

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषुस्फुटतराया
संविदुज्जृंभतेयाब्रह्मादिपिपीलि
कांततनुषुप्रोताजगत्साक्षिणी ॥
सैवाहंनचदृश्यवस्त्वितिदृढाप्रज्ञा
पियस्यास्तिचेच्चांडालोस्तुसतु
द्विजोस्तुगुरुरित्येषामनीषामम ॥ १ ॥

अस्यायमर्थः । यस्यापिकस्यचित्पुरुषविशेषस्यदृष्ट

प्रज्ञाऽस्तिचेत्सपुरुषश्चंडालोऽस्तुद्विजोवाऽस्तुगुरुरित्येषाममममनीषेत्यन्वयः । अत्रसैवाहंनचदृश्यवस्त्वितिप्रज्ञायाःप्रकारउक्तः । स्फुटतरेति संविदःसर्वप्रसिद्धिद्योतनार्थं । जानामीत्यादिसंव्यवहारेषुप्रज्ञानस्यविजृंभमाणत्वात् । प्रज्ञानानुभवविहीनस्यलोष्टवत्नरसमाकृतेःशास्त्रार्थविचारेऽनधिकाराच्च । अथवा स्फुटतरेति संविदोऽनावृतत्वमुच्यते । तस्याःसर्वाधिष्ठानतयासर्वप्रकाशकत्वेनावरणाज्ञानस्यापिभासकत्वात् । तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यत्रश्रुतौसर्वशब्देनाऽवरणस्यापिविवक्षितत्वात् । चैतन्यप्रसिद्धिद्योतनंतुयच्छब्देनभवति। ननुयच्छब्देनचैतन्यस्यप्रसिद्धिर्विवक्षिताचेत्तर्हिसाप्रसिद्धिःकेत्याकांक्षायामाह। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्विति । इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितं । करणेषूपसंहृतेषुजागरितसंस्कारजप्रत्ययःस्वविषयःस्वप्नः । सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारेबुद्धेःकारणात्मनावस्थानंसुषुप्तिः । इत्येवंलक्षणकाजाग्रदाद्यवस्थाःप्रसिद्धाः तासुप्रसिद्धास्ववस्थासुसंविदप्रिप्रसिद्धा । यथाप्रसिद्धाऽर्कान्नाद्भुतइ (?) वचंद्रमाः

एवंप्रसिद्धास्ववस्थासुसंविदपिप्रसिद्धा। नन्वेवंशास्त्रकृतपरि
श्रमाणांसंवित्प्रसिद्धिरस्तुअतिरिक्तानांकथमिति चेदुच्यते
शब्दांतरेणव्यवहृतत्वादिति । संवित्प्रज्ञानंचैतन्यंबोधःसा
क्षिकूटस्थःस्वयमात्मेत्येवंप्रकारकैःशब्दैर्व्यवहर्तुमसंस्कृता
अपिदेशभाषादिसांकेतिकशब्दैरात्मानंचैतन्यरूपंसर्वसंव्य
वहारसाधकत्वेनव्यवहरंति । ज्ञापकंचैतेषांवर्त्तनंविजाना
मीत्यादि । तत्रविजानामीत्यादिव्यवहारोबोधैकहेतु
कइत्यनुमानादिस्वप्रमाणेनाऽविजानंतोऽपिप्रसिद्ध्याजा
नंत्येव । इदानींज्ञानमस्ति व्यवहारोप्यस्ति इदानींतु
ज्ञानंनास्तिव्यवहारोपिनास्तिइतिअन्वयव्यतिरेकज्ञानांवि
वेकिनांगुरुमुखात्सिद्धमपिअविवेकिनामनुभवतएवासिद्धं
तद्यथाचंद्रमाभगवतईश्वरस्यहृदयंनेत्रमित्यादिरूपेणाशिष्टै
र्विज्ञातोपिमूढैर्ज्ञातएवस्वप्रकाशत्वेनशिशिरकरत्वेनमंडला
द्याकारेणच । एवमेवसंवित्स्वतःसिद्धास्वप्रकाशेत्यादि
नालिंगासिद्धिकांत्यादिविशिष्टानुभवाविवेकेनाविज्ञातापि
संवित व्यवहारसाध्यात्वप्राध्यान्येनविज्ञाताभवति । त

स्मात् विवेकविकलानामप्यात्मसंवित्प्रसिद्धिरस्तीति बोध्यं । व्यवहारबलेनेत्यभिप्रेत्याह । उज्जृंभितइति । उदधिकं यथास्यात्तथा जृंभते उल्लसति । व्यवहारहेतुतया प्रकाशतइत्यर्थः । यद्वा उदपिजृंभतइतिहेतुः । संवित्प्रसिद्धौ विद्वत्स्व विद्वत्सु चाहमितिसर्वदाभानात् विद्वांसोहि वयंस्मइतिजानंति। अविद्वांसोपि तथा किंतु प्रकारांतरेण । अतएव विद्वदविद्वद्भेदः । जाग्रदित्यारभ्य उज्जृंभतइत्यंतेन इयता ग्रंथसंदर्भेण प्रज्ञानं ब्रह्मेतिमहावाक्यस्य प्रज्ञानशब्दस्यार्थ उक्तोभवति । अधुना ब्रह्मशब्दस्यार्थमाह । याब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणीति ब्रह्मा चतुर्मुख आदिर्येषां ते ब्रह्मादयः पिपीलिका कीटविशेषोऽतो येषां ते पिपीलिकांताः ब्रह्मादयश्चेतिपिपीलिकांताश्चेति ब्रह्मादिपिपीलिकांताः प्राणिनस्तेषां तनवः शरीराणि तासु जगतः प्रपंचस्य साक्षिणी साक्षादव्यवधानेन ईक्षणकर्त्रीतिहेतोः प्रोता अनुगततया वर्त्तमाना याप्रसिद्धासंविद्व्याख्याता एवं ब्रह्मशब्दस्य परिपूर्णत्वमर्थमुक्त्वा तेन प्रत्यगात्मन एकत्वमभिवदति । सैवाहमिति । सैवम

सिद्धैवसंविदहंअहंपदलक्षितःअहंप्रत्ययव्यवहारयोग्याश्चि
दात्मा।नचदृश्यवस्तुदृशाव्याप्यतइति ।दृश्यंजगत्तद्वस्तुज
गतोवस्तुत्वंकल्पितसंबंधेनपरमार्थवस्तुनिविद्यमानमुपर्यते
जगतः कल्पितत्वेनवस्तुतोऽस्तुत्वाऽभावेपिव्यवहारसत्य
त्वांगीकाराद्योग्यंवस्तुत्वमस्तीत्यभिप्रायः। तदहंनभवा
मिदृश्यवस्तुनोजडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चइति।दृढप्रज्ञादृढा
संशयाभावनादिभिरबाधिताप्रज्ञामतिरज्ञानांदेहात्मप्रज्ञेव
यस्यकस्यचिदपिपुरुषस्यश्रुत्याचार्यप्रसादमहिम्नाअस्ति
विद्यतेचेद्यदिसतुपुरुषश्चंडालः पशुघातकोऽस्तुभवतुअथ
वाद्विजोजात्याविप्रोस्तुगुरुःसर्वज्ञोभगवानिति । ज्ञानीत्वा
त्मैवमेवमतमितिस्मृतेः।तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइत्या
दिश्रुतयश्च । एषाएतादृशीममनीषामदीयाबुद्धिर्ममानुभ
वइति यावत् ।इदमत्राकूतंयस्तुपुरुषधौरेयोजाग्रत्स्वप्नसु
षुप्तिषुस्फुटतरायासंविदुज्जृंभतेइतिइयताग्रंथेनोक्तप्रज्ञान
शब्दार्थंबुद्ध्वएतस्यार्थस्ययाब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषुप्रो
ताजगत्साक्षिणीति एतावताग्रंथेनोक्तब्रह्मशब्दार्थत्वंबि

ज्ञायएतद्विज्ञानस्यफलभूतंसैवाहंनचदृश्यवास्त्वितिइयता ग्रंथेनोक्तवाक्यार्थानुभवंकुर्वन् स्थितप्रज्ञोभूत्वासदासमाहितःसन् वर्तेत नतस्मिन्ममचंडालत्वादिविपरीतज्ञानंकिंतुब्रह्मत्वमतिरेव। ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिइतिश्रुतेरिति। यद्यपिसर्वमात्मेतिविज्ञानात् श्वपचत्वादिप्रतीतिर्नपारमार्थिकी तथापिव्यवहारसांकर्यानापत्तये व्यवहारेभट्टनयइति न्यायात् भावनयास्वात्मनः सर्वात्मकत्वमनुभवन् क्रियायावत्प्रारब्धंद्वैतव्यवहारेयथापूर्वंयथाशास्त्रंविदुषावर्तितव्यमितिच । लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन् कर्तुमर्हसीति स्मृतेराचार्यस्याभिप्रायांतरंविज्ञायते । ननुचंडालोऽस्तु सतुद्विजोऽस्तुगुरुरित्येषाममनीषेतिकथमभियुक्तैर्वक्तुमुचितमितिचेन्न । आक्षेप्तुर्देवस्यचंडालवेषधारित्वात् आक्षेपस्यापिसंपश्याविप्रोयंश्वपचोयमित्यपिमहान्कोयं विभेदभ्रमइत्येवंरूपत्वात् उत्तरस्यचोक्तयनुसारित्वात्।अथपरमार्थवस्तुनउपनिषदेकसमधिगम्यत्वेनवेदाधिकारिणामेवतदनुभवस्तथापिपयश्चकश्चनयोगभ्रष्टोगहनाकर्मणोगति

रितिवचनात् किंचित्कर्मशेषतया चंडालदेहधार्यपिभवे न्नामतस्मिञ्जन्मनिनतस्याध्ययनापेक्षाजन्ममात्रेणैवप्रार ब्धकर्मणोनष्टत्वात् भूतपूर्वगत्याब्रह्मानुभवस्यसिद्धत्वात् नतास्मिन्ममचंडालत्वादिभ्रमः । नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमि हविद्यतइतिस्मृतेः । अत्रपितापिताभवतिमातामातालो काअलोकादेवाअदेवावेदाअवेदास्तेनोऽस्तेनोभवातिभ्रूण हाऽभ्रूणहाचांडालोऽचांडालइत्यादिश्रुतेश्च ॥ १ ॥

इदानींयजुर्वेदोपानिषद्गताऽहंब्रह्मास्मीतिमहावाक्यार्थ मभिवर्णयाति ॥

ब्रह्मैवाहमिदंजगच्चसकलंचिन्मा
त्रविस्तारितंसर्वंचैतदविद्ययात्रि
गुणयाशेषंमयाकल्पितं ॥ इत्थं
यस्यदृढामतिःसुखतरेनित्येपरे
निर्मलेचंडालोऽस्तुसतुद्विजोऽस्तु
गुरुरित्येषामनीषामम ॥ २ ॥

ब्रह्मैवाहमिति । यस्यमतिः सुखतरेनित्येपरेनिर्मलेदृ

डालस्तुपुरुषश्चंडालोऽस्तुद्विजोवास्तुममगुरुरित्येषामनीषे
त्यन्वयः । इत्यादिविशेषणैर्विशेषितेपरेकिमितिदृढेत्या
कांक्षायामाह । ब्रह्मैवाहमित्यादि । अहमहंशब्दप्रत्यया
भ्यामुपलक्षितआत्माब्रह्मैवाहं परिपूर्णःपरमात्मैव । किंच
इदंसकलंसमस्तंजगच्चेतनात्मकंचिन्मात्रविस्तारितंचिन्मा
त्रेचिदेकरसेब्रह्मणिविस्तारितंप्रपंचितं । केनविस्तारित
मित्याशंकायामाह । सर्वंचैतदिति । एतत्परिदृश्यमा
नमशेषंब्रह्मादीश्वरसहितंसर्वंजगत्त्रिगुणयात्रिगुणात्मिक
याअविद्ययामाययामयाअध्यक्षेणकल्पितंरचितंदृश्यमेवं
प्रकारेणनिश्चित्येतिशेषः दृढप्रज्ञादृढबुद्धिरसंभावनादिभि
र्नबाधितेत्यर्थः । यस्यापियस्यवाकस्यचित्पुरुषवरस्यअ
स्तिविद्यतेचेद्व । इत्यनेनज्ञाननिष्टायादुर्लभत्वमुक्तं । सतु
चंडालोस्त्वित्यादिस्पष्टं ॥ २ ॥

अधुनासामशाखोपनिषदुक्ततत्त्वमसीतिमहावाक्य
स्यार्थमाह ॥

शश्वन्नश्वरमेवविश्वमखिलं नि
श्चित्यवाचागुरोर्नित्यंब्रह्मनिरंत

रंविमृशतानिर्व्याजशांतात्मना ॥
भूतंभाविचदुष्कृतंप्रदहतासंचि
न्मयेपावकेप्रारब्धायसमर्पितं
स्ववपुरित्येषामनीषामम ॥३॥

शश्वदिति । अखिलंजगत्कारणंसत्तामात्रंवस्तुय न्निर्दिष्टंसदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादिना तदेवत्वंनततोभि न्नोऽसि । भेदस्यमिथ्यात्वात् वस्तुनएकरूपत्वादित्युप देष्टुराचार्यस्यवाचावचसाब्रह्मपरिपूर्णंवस्तुनिरंतरंस्वात्म नोभिन्नंनिश्चित्यनिश्चयेनज्ञात्वा अखिलंसमस्तविश्वंजगत् शश्वत्सर्वदानश्वरमेवनतुनित्यमिति । नित्यंसर्वदाविमृश ताआलोचयता अतएवनिर्व्याजशांतात्मनानिर्व्याजोनि ष्कपटःशांतउपरतः आत्माऽतःकरणंयस्यतेन भूतमतीतं भाव्याऽगामि चकारेणवर्त्तमानंचयत्दुष्कृतंदुःखानुभव कारणंपापंसंचिन्मये अहंब्रह्मास्मीतिज्ञानस्वरूपेपावकेअ ग्नौप्रदहताप्रकर्षेणदहनंकृतवता तेनपुरुषधौरेयेणब्रह्मविन्मु ख्येनेतियावत् । स्वंस्वकीयंवपुःशरीरंप्रारब्धायअवश्यं

भाविफलाय कर्मणे समर्पितं सम्यग् अर्पितं प्रारब्धाधीनं कलेवरं कृतं । तस्य जीविते मरणे वा न स्वयं बुद्धिः विक्रियत इति भावः । सतु चांडालोऽस्तु द्विजोवाऽस्तु गुरुरित्येतदनुषंगितव्यं शिष्टंस्पष्टार्थं ॥ ३ ॥

संप्रत्यऽयमात्मा ब्रह्मेत्यथर्वणशाखोपनिषद्गतमहावाक्यस्यार्थमाह ।

यातिर्यङ्नरदेवताभिरहमित्यंतः
स्फुटागृह्यतेयद्भासातहृदयाक्ष
देहविषयाभांतिस्वतोचेतनाः ॥
तांभास्यैःपिहितार्कमंडलनिभां
स्फूर्तिंसदाभावयन्योगीनिर्वृत
मानसोहिगुरुरित्येषामनीषामम ॥ ४

यातिर्यगिति । याप्रसिद्धास्फूर्त्तिःस्फुरणंचैतन्यामिति यावत् । तिर्यङ्नरदेवताभिः तिर्यग्भिः पशुभिः नरैर्मनुष्यैः देवताभिर्देवश्चैअहमित्यहंप्रत्ययव्यवहारयोग्यतया

अंतर्विज्ञानमयशब्दवाच्यायांबुद्धौस्फुटमनावरणंयथात थागृह्यते अनुभूयते। किंचयद्भासायस्याःस्फूर्त्तेर्भासाप्रका शेनहृदयाक्षिदेहविषयाः हृदयंहृदिहृद्गोलकेअयनमस्येति हृदयंमनः अक्षीणिइंद्रियाणिज्ञानकर्माख्यानि देहः स्थूलः विषयाःशब्दाद्याःवचनाद्याश्च एतेसर्वे स्वतः स्वभावतः अचेतनाः जडाअपीत्यपिशब्दोद्रष्टव्यः । भांतिप्रसन्नेचेत नाइवेत्यर्थः। पुनर्भास्यैःप्रकाश्यैःहृदयाक्षिदेहविषयैःपिहि तार्कमंडलनिभांपिहितमाच्छादितंमेघैर्यदर्कमंडलंसूर्यमंडलं तन्निभांतत्सदृशींस्फूर्त्तिंव्याख्यातांसदानित्यंयोगीनिर्जि तेंद्रियोभावयन्ब्रह्मामितिध्यायन्नितिआत्मशब्दार्थोव्याख्या तः । यस्यास्फूर्त्तिस्तिर्यङ्नरदेवताभिरहमित्यंतःस्फुटागृ ह्यतेइति ब्रह्मणोरूपमुक्तं । यद्भासाहृदयाक्षिदेहविषया भांतिस्वतोचेतना इत्यात्मनोरूपमुक्तं । तांभास्यैः पिहितार्कमंडलनिभांस्फूर्त्तिसदाभावयन्नितिहिब्रह्मात्मनो रेकत्वमुक्तं । यच्छब्दद्वयेनस्फूर्त्तिंसमाष्टिव्यष्ट्युपाधिवि शिष्टांलक्षयित्वातच्छब्देनैकान्वयेनतस्ययोजितत्वात् ।

एवंनिर्वृतमानसोमोक्षसुखयुक्तमानसोहिप्रसिद्धांयःसगुरु रित्यादिस्पष्टं । अथवाहिशब्दोहेत्वर्थेयस्मान्निर्वृतमानसः तस्माद्गुरुरिति ॥ ४ ॥

एवंमहावाक्यचतुष्टयस्यजीवब्रह्मैक्यपरत्वमभिवर्ण्य तन्निष्ठस्यगुरुत्वमपिव्याख्यायअधुनाफलितमाह ।

यत्सौख्यांबुधिलेशलेशतइमेश
क्रादयोनिर्वृतायच्चित्तेनितरांप्र
शांतकलनेलब्ध्वामुनिर्निर्वृतः ॥
यस्मिन्नित्यसुखांबुधौगलितधी
र्ब्रह्मैवनब्रह्मविद्यःकश्चित्ससुरेन्द्र
वंदितपदोनूनंमनीषामम ॥ ५ ॥

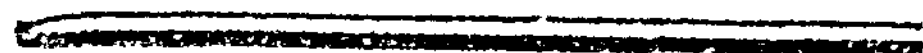
यत्सौख्यांबुधीति।यत्प्रसिद्धंविद्वत्सौख्यंसुखमंबुधिःसमुद्र इवसमुद्रःअपर्यंतत्वात्। एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमा त्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः। तस्यसौख्यांबुधेर्लेशलेशतःसूक्ष्मात्

सूक्ष्मतरात् लेशमात्रादित्यर्थः । इमेप्रसिद्धाःशक्रादयःइंद्रा
दयःब्रह्मबृहस्पतिप्रभृतयःआदिशब्देनोच्यंते।निर्वृतामुक्ता
आनंदिनोजाताइत्यर्थः।यत्सुखंचित्तेंऽतःकरणेनितरामत्यं
तंप्रशांतंकलनंचलनंयस्मिन्तत्तथातस्मिन् सतिलब्ध्वाप्रा
प्यअपरोक्षतयाअहमित्यनुभूयेत्यर्थः।सुमतिर्मननशीलोनि
र्वृतोमुक्तोभवतीत्यर्थः। यस्मिन् योगिप्रत्यक्षगम्येप्रसिद्धेति
सत्यसुखांबुधौसुखमेवांबुधिःसुखांबुधिःनित्यश्चासौसुखां
बुधिश्चेतिनित्यसुखांबुधिः सुखस्यविषयजनितस्यवृत्त्यधी
नतयाक्षणिकत्वपिअविषयजनितस्यवृत्त्यधीनत्वाऽभावा
न्नित्यसुखतएवापरिच्छिन्नत्वंचेतिविज्ञेयं । तत्रतास्मिन्नि
त्यसुखांबुधौगलिताभ्रष्टाविलीनेत्यर्थः । धीर्बुद्धिर्ब्रह्माका
रवृत्तिरितियावत् यस्यसतथा सब्रह्मैवब्रह्मस्वरूपएव नब्र
ह्मवित् ब्रह्मवेत्तीतिब्रह्मवित् सनभवतिवृत्तेरुपरतत्वात् ।
वृत्त्यधीनंहिवेद्यत्वंवेदितृत्वंचयएतादृशः कश्चित् इत्यनेनब्र
ह्मविन्निर्विकल्पसमाधिमान् लोकेदुर्लभतरइतिगम्यते। सर्व
सिद्धोब्रह्मविद्वरिष्टः सुरेंद्रवंदितपदः सुराःदेवाः तेषामिंद्रः

स्वामीशतमखः तेनवंदितंनमस्कृतंपदंपादोयस्य सतथानु नंसत्यंअस्मिन्नर्थेनसंशयःएवंममनीषेतिस्पष्टम् ॥ ५ ॥

मनीषापंचकस्यैवंकृताटीकामनोहरा ।
बालगोपालेंद्रनाम्नामुनिनामधुमंजरी ॥

इति श्रीमनीषापंचकंव्याख्यासहितं संपूर्णम् ।

श्रीः ।

अथ ब्रह्मविदाशीर्वादपद्धतिः ।

श्रीगणेशायनमः ॥ हरिॐ ॥ अथब्रह्मविदाशीर्वाद पद्धतिर्विद्यारण्योक्ता ॥ हिरण्यगर्भादिस्थावरांतेषुशरीरेषु यदेकंचैतन्यमस्तितदेवाहमस्मीतिदृढज्ञानसिद्धिर्भूयात् १। लयविक्षेपकषायरसस्वादेभ्योरक्षितंचित्तमविघ्नेनब्रह्मण्यव स्थितंभूयात् ॥ २ ॥ नित्यनिर्विकारासंगाद्वितीयपरिपूर्ण सच्चिदानन्दस्वप्रकाशब्रह्मानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ३ ॥ अ हमादिदृश्यंविलक्षणात्मप्रत्ययानुभूतप्रत्यकूचिन्मात्रानुभ वसिद्धिर्भूयात् ॥ ४ ॥ सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहि ताखंडसच्चिदानंदानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ५ ॥ नित्यशुद्धबु द्धसत्यपरमानंदाद्वितीयब्रह्मात्मानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥६॥ स्वगतादिभेदरहितसच्चिदानंदलक्षणब्रह्माभिन्नकूटस्थप्रत्य कूचैतन्यसर्वसाक्षीतिचिद्रूपानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ७ ॥ स्वात्मनोन्यत्वेनप्रतिभातंसकलंसाक्ष्यंजगत्स्वाविद्याविल सितत्वेनस्वानन्यत्वात् स्वात्ममात्राद्वितीयब्रह्मात्मानुभ वसिद्धिर्भूयात् ॥ ८ ॥ असंभावनाविपरीतभावनार हितत्वेनकरतलामलकवदहंब्रह्मास्मीत्यप्रतिबंधापरोक्षब्र

ह्मात्मसाक्षात्कारोदृढीभूयात् ॥ ९ ॥ योब्रह्मादिस्तंबप र्यंतानांसर्वेषांप्राणिनांदेहमध्येतत्तद्देहसाक्षित्वेनभासमानःप रिपूर्णात्मास्तिसोयंपरमात्माकेवलंमुमुक्षोःपुरुषस्यमत्स्वरू पमित्येवंरूपात्मसाक्षात्कारोदृढीभूयात् ॥ १० ॥ वास नाक्षयमनोनाशतत्वज्ञानाभ्यासवशाज्ज्ञानरक्षातपःसिद्धिः सर्वसमतत्त्वंदुःखनिवृत्तिःसुखाविर्भावइत्येतत्पंचप्रयोजन सिद्धिर्भूयात् ॥ ११ ॥ मैत्रीकरुणाविदितोपेक्षेतिसद्वास नापाटवेनरागादिदुर्वासनाक्षयःसम्यक्भूयात् ॥१२॥ नि रंतरमात्मानुसन्धानवशान्मनसोवृत्तिरूपपरिणामपरित्यागे ननिरुद्धताकारेणपरिणामोदृढीभूयात् ॥१३॥ शमादिपूर्व कश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासबलाद्विषयासक्तिःप्रज्ञामां द्यकुतर्कोविपर्ययदुराग्रहश्चेतिवर्तमानप्रतिबन्धचतुष्टयनि वृत्तिद्वाराप्रतिबंधापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारोदृढीभूयात्॥१४ उपक्रमादिषड्विधलिंगैरशेषवेदांतानामद्वैतब्रह्मणितात्पर्या वधारणम्भूयात् ॥ १५ ॥ गुरुमुखहृतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिंतनंभूयात् ॥१६॥ विजा तीयदेहादिप्रत्ययानंतरितसजातीयसच्चिदानंदात्मप्रत्ययप्र वाहोनिरंतरंभूयात्।१७॥असंगोहंचिदात्माहमितिप्रत्यगा

त्मनिनिवेशितेवृत्तिरहितेसंस्कारविशेषमात्रतयासूक्ष्मरूपे
णावस्थितेचित्तेआत्मनःस्वरूपभूतपरमानंदोनिरंतरंसम्य
गाविर्भूयात्। १८। अहमात्मासाक्षीकेवलचिन्मात्रस्वरूपो
नाज्ञानंतत्कार्यंचकिंतुनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदाद्व
यंब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानंससमाधिरंतःसमाधिनादृग्दृ
श्यविवेकेबाहिःसमाधिनाब्रह्मसर्गविवेकेचदृढेजातेतेनाविवे
कद्वयेनायंगलितदेहाभिमानेविज्ञातपरमात्मतत्वश्चभूयात्
॥१९॥ देहाद्बहिःसकलनामरूपात्मकेषुवस्तुष्वपिसर्पधारा
दिषुरज्जुरिवव्याप्तःसच्चिदानंदलक्षणोयःपरमात्मासएवपर
शब्देनोच्यतेअंतरहमादिदृश्यविलक्षणोस्मत्प्रत्ययालंबनभू
तःप्रत्यक्चिन्मात्ररूपःसाक्ष्याख्योयोजीवात्मासएवावरश
ब्देनोच्यतेपरश्चासावरश्चेतिपरावरःप्रत्यगभिन्नपरमात्मात
स्मिन्नेवमंतर्बहिःपररूपेणावररूपेणचावस्थितेपरमार्थतःप
रावरेब्रह्मणित्वंवाहमस्मिभगवोदेवतेवाहंवातत्वमसीतिश्रु
त्यनुसारेणाहंब्रह्मास्मिब्रह्मैवाहमस्मीतिव्यवहारेणखंडैकर
सत्वेनसाक्षात्कृतेसतितेनपरावरब्रह्मसाक्षात्कारेणास्यप
रावरब्रह्मसाक्षात्कृतवतस्तवहृद्ग्रंथिभेदःसर्वसंशयनिवृत्तिः
सर्वकर्मक्षयरूपःपरमपुरुषार्थःसम्यग्भूयात् ॥ २० ॥

अहंकारात्मनोरेकत्वभ्रमनिवृत्तिरूपोग्रंथिभेदोदृढोभूयात् ॥ २१ ॥ आत्मादेहद्वयातिरिक्तोनवाव्यतिरिक्तत्वेपिकर्तृत्वादिधर्मयोगीनवाअकर्तृत्वेपितस्यब्रह्मणोभेदोस्तिनवाअभेदेपितज्ज्ञानंकर्मादिसाहितंमुक्तिसाधनंकेवलंवाआत्मासाक्षिःकर्त्तावासाक्षित्वेपिअस्यब्रह्मत्वंआस्तिनवाब्रह्मत्वेपितद्बुद्ध्यावेदितुंशक्यंनवाशक्यत्वेपितद्वेदनमात्रेणमुक्तिरस्ति नवाममपरमार्थतोब्रह्मत्वमस्तिनवाब्रह्मत्वेपिवाद्दग्रूपंममसाक्षात्कृतंनवासाक्षात्कृतेपिइतःपरंकर्तव्यमस्तिनवाकर्तव्याभावेपिइदानींममजीवन्मुक्तित्वंअस्तिनवाजीवन्मुक्तित्वेपिवर्त्तमानदेहपातानंतभाविविदेहमुक्तिर्भाविष्यतिनवातावत्पातावपिकालांतर्जन्मपुनर्भविष्यतिनवेत्यादिसर्वसंशयनिवृत्तिर्भूयात्॥ २ २॥ अनारब्धानामागामिजन्महेतूनामनेककोटिजन्मार्जितानांप्रारब्धव्यतिरिक्तानांसंचितकर्मणांनिवृत्तिरूपःपरमपुरुषार्थःसम्यग्भूयात् २ ३ ॥ यत्पूर्णानंदैकबोधतद्ब्रह्माहमस्मीतिब्रह्मात्मानुभवमात्रपर्यवसानेबुद्धिर्निरन्तरंभूयात्। २ ४ ॥ यस्मिन्कालेद्वैतभानंनास्तिनिद्रापिनागच्छतियस्मिन्कालेउपलभ्यमानंयत्सुखमस्तिसब्रह्मानंदइतिब्रह्मानंदानुभवनिरन्तरासिद्धिर्भूयात् २ ५ ॥ मनोव्यापारा

भावसमयेयत्सुखंभासतेतत्सुखमात्मस्वरूपमित्यात्मनिश्च
यःसम्यग्भूयात्।२६।स्वस्वप्नःस्वातिरेकेणयथानास्तितथै
वजाग्रदपिस्वातिरेकेणनास्तितेनाद्वितीयात्मानुभवःसम्य
ग्भूयात्॥ २७॥वासनाक्षयमनोनाशाभ्यांनिर्वासनेवृत्तिशू
न्येचित्तेसंशयविपर्ययदोषद्वयाभावेनप्रतिबंधाभावादुत्पन्नं
तत्वज्ञानमबाधितेनसुरक्षितंभूयात्२८पंचम्यादिभूमीत्रय
रूपायांजीवन्मुक्तौसंपाद्यमानायांद्वैताभासाभावेनसंशयवि
पर्ययप्रसंगाभावादुत्पन्नतत्वज्ञानमबाधेनरक्षितंभूयात्२९
स्वप्नेस्थूलशरीराभिमानेप्यस्मिन्जागृदाद्यवस्थाचतुष्टयेय
श्चिद्रूपात्मामणिषुसूत्रमिवानुस्यूततयानिरंतरंभासतेसच्चि
द्रूपात्मैवाहमस्मीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांशरीरत्रयस्यव्यावृ
त्तिंतत्साक्षिचैतन्यस्यानुवृत्तिंचपश्यतोममशरीरत्रयव्यति
रिक्तात्मानुभवःसम्यग्भूयात्३०भगवन्तंपरमेश्वरंप्रीतिपूर्व
कंभजतोममोपर्यनुकंपार्थेभगवान्वासुदेवआत्मभावस्थःस
न्विवेकप्रत्यग्रूपेणभक्तिप्रसादस्नेहासिक्तेनसद्वासनाभिनिवेश
वातेरितेनब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्त्तिनाविरक्तां
तःकरणाधारेणविषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषकलुषितामवात

पवरकस्थेननित्यप्रवृत्यैकाग्र्यध्यानजनितसम्यक्दर्शनभा
स्वताज्ञानदीपेनाज्ञानजमविवेकतोजातंमिथ्याप्रत्ययरूपं
मोहांधकारंतमोनाशयत्वित्याशीर्निरंतरंभूयात् ॥ ३१ ॥
परमेश्वरंप्रीतिपूर्वकंभजंतोयेभक्तायेनबुद्धियोगेनसम्यग्दर्श
नलक्षणेनात्मभूतंभगवंतंपरमेश्वरमात्मत्वेनोपयांतिप्रति
पद्यंतेतंबुद्धियोगंभगवान्वासुदेवोमेदद्यात्वित्याशीर्निरंतरं
भूयात् ॥ ३२ ॥ असंगोहंचिदात्माहमितिप्रत्यगात्मनिवे
शितवृत्तिरहितेनसंस्कारमात्रशेषतयासूक्ष्मरूपेणावस्थिते
चित्तेआत्मनःस्वरूपःपरमानंदोनिरंतरंसम्यग्भूयात्॥ ३३॥
विकारेअंतरिक्षेणस्वाध्यस्तंसर्वसाक्षादव्यवधानेनस्वरूप
बोधेनेक्षतेपश्यतीतिसाक्ष्यनुभवस्सम्यग्भूयात् ॥ ३४ ॥
देहेंद्रियादिसकलजडावभासकत्वेनाचिद्रूपइतिचिदात्मानु
भवःसम्यग्भूयात् ॥ ३५ ॥ आत्मनिकदाचित्
प्रियाभावेनपरमप्रेमास्पदत्वेनचात्मापरमानंदरूपइतिआनं
दात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ३६ ॥ आभारूपस्यवि
श्वस्यभानंभासांविधेर्विनाकदाचिद्भानाभावाज्ञानरूपात्मा
सर्वगतइतिसर्वगतात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ३७ ॥ अस
ज्जडदुःखात्मकाहंकारादिभ्योविलक्षणतयाप्रातिकूल्पेनस

त्यज्ञानानंदरूपेणअंचतिप्रकाशतिइतिप्रत्यगात्मनःसम्य
ग्भूयात् ॥ ३८ ॥ पश्चाद्भासमानस्यजडस्यप्रथमतोभास
मानंचैतन्यत्वमद्वास्तवस्वरूपमितिनिश्चित्यजडमुपेक्ष्यचि
न्मात्रमेवचित्तंनिरंतरंभूयात् ॥ ३९ ॥ सर्वाण्येवैतानिप्र
ज्ञानस्यनामधेयानिभवंतीतिवाक्येनदेहेंद्रियादिसाक्षिरूपं
यत्प्रज्ञानंत्वंपदार्थरूपंनिर्णीतंतदेवैषब्रह्मेत्यादिवाक्येनजग
त्कारणतयानिर्णीतंपरंब्रह्मनचानयोरीषदपिभेदोऽस्तीत्यै
तरेयमहावाक्यज्ञानसिद्धिर्निरंतरंभूयात् ॥ ४० ॥ यतः
सर्वत्राविस्थितंप्रज्ञानंब्रह्मातोमय्यवस्थितंप्रज्ञानंब्रह्मैवात्म
ज्ञानत्वाविशेषाइत्यैतरेयमहावाक्योक्तजीवब्रह्मैक्यज्ञान
सिद्धिर्निरंतरंभूयात् ॥ ४१ ॥ आत्मसन्निधौविद्यमानत्वे
नजडरूपस्यापिदेहेंद्रियादेर्भासमानत्वादात्माचिद्रूपइतिचि
दात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४२ ॥ आत्मसहितत्वेनदुः
खात्मकस्यदेहादेरपिप्रियतमत्वादात्मापरमानंदरूपइत्यानं
दानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४३ ॥ देशतःकालतोवस्तुतः
परिच्छेदरहिताद्वितीयब्रह्मानुभवसिद्धिर्भूयात् ॥ ४४ ॥
पूर्वापरपरामर्शमंतरेणसहसोत्पद्यमानस्यक्रोधादिवृत्तिवि
शेषस्यहेतोश्चित्तगतसंस्कारस्यविवेकजन्याचांक्षांतिवास

नायांदृढायांसत्यांब्रह्मनिमित्तेनक्रोधाद्यनुत्पत्तिः सम्यग्भू
यात् ॥ ४५ ॥ यस्यप्रसादादहमेवविष्णुःमय्येवसर्वंप
रिकल्पितंचेतीत्ययमात्मस्वरूपंविजानामितस्यपादारविंद
योरचंचलाभक्तिर्निरन्तरंभूयात् ॥ ४६ ॥ अचिद्रूपस्य
सर्वस्यजगतःचित्सन्निधेर्विद्यमानत्वाच्चिद्रूपात्मसर्वगतइ
तिसर्वगतात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४७ ॥ सर्वार्थसाध
कत्वेहेतुनासर्वसंबंधत्वेनचात्मासर्वपरिपूर्णइतिपरिपूर्णा
त्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ४८ ॥ देशकालव्यवहितत्वे
नपरोक्ष्यहेतोरभावात्साधनांतरेनिरपेक्षतयास्वयंप्रकाशमा
नःचिदात्मासर्वदास्वतःसिद्धापरोक्षरूपइत्यपरोक्ष्यानुभवः
सम्यग्भूयात् ॥ ४९ ॥ यत्रयद्वस्त्वीक्ष्यतेतेनवस्तुनान्य
त्रानन्वागतत्वेनात्माऽसंगइतिअसंगात्मानुभवःसम्यग्भूया
त् ॥ ५० ॥ निरवयवत्वेनासंगत्वेनचात्मनःकेनापिसंबंधा
भावादात्मानित्यमुक्तइतिनित्यःस्वरूपानुभवसिद्धिर्भूयात्
॥५१॥ अवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादात्मास्वयं
प्रकाशइतिस्वयंप्रकाशात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ५२ ॥
साधनांतरनिरपेक्षतयास्वयमेवभासमानत्वादात्मास्वयम्प्र
काशइतिस्वयंप्रकाशात्मानुभवःसम्यग्भूयात् ॥ ५३ ॥
इतीश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमद्विद्यारण्योक्तात्रह्मविदाशीर्वादपद्धतिःसमाप्ता।